

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
В.о. Завідувача кафедри
_____ Р. О. Максимович
« ____ » _____ 2023 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«МАГІСТР»
спеціальності 082 «Міжнародне право»

Тема: **ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ЙОГО
ЗМІСТ**

Виконавець: Гребницький Михайло Григорович

Науковий керівник: к.ю.н., доцент Савчук Сергій Станіславович

Нормоконтролер: викладач Головатенко Марина Юріївна

Київ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	9
1.1. Загальнотеоретична характеристика верховенства права в міжнародному праві.....	9
1.2. Верховенство права як набір правових стандартів.....	17
РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА... 26	
2.1. Стандарти принципу верховенства права в правотворчих актах Організації Об'єднаних Націй та Європейського союзу.....	26
2.2. Верховенство права та справедливість.....	33
2.3. Верховенство права та безпека.....	38
РОЗДІЛ 3. ПОСИЛЕННЯ ТА КООРДИНАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ.....	44
3.1. Роль Організації Об'єднаних Націй, її органів та інституцій у становленні, розвитку і забезпеченні принципу верховенства права.....	44
3.2. Імплементация міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи	58
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження верховенства права в міжнародному праві, полягає у необхідності ретельного аналізу поглядів, що сформувалися в європейській юридичній науці та практиці. Даний аналіз спрямований на детальне вивчення того, як на сьогоднішній день тлумачиться та визначається принцип верховенства права. Дослідження даної тематики обумовлюється потребами демократичної трансформації правової системи з урахуванням європейських принципів та стандартів.

Сучасні уявлення про зміст принципу верховенства права в європейських країнах беруть свій початок, спираючись на історію становлення уявлень про державу та право в найрозвиненіших державах Середньовіччя та Нового Часу.

Так, наприклад, після Великої французької революції 1789 року у французькій правовій доктрині були започатковані теорія правової держави та принцип законності. Це давало змогу громадянам мати захист власних прав та законних інтересів у різних сферах життєдіяльності, а також протистояти королівській сваволі та запобігати покаранню людей без суду та слідства.

Сучасна французька правова доктрина визначає принцип законності як одну зі складових частин загального принципу, що встановлює вимоги до виконання усієї системи правових норм. Цей загальний принцип - верховенства права - має фундаментальне значення і відображається в основних джерелах європейського та міжнародного права. Обрання цього принципу відповідає потребам визнання, забезпечення і реалізації верховенства права.

Німецький вчений Конрад Гессе стверджує, що теорія правової держави є основою, що організовує структуру та гарантує сукупність юридичного порядку, необхідного як для існування індивіда, так і для його життя в суспільстві. Основні юридичні положення особи, регулювання її

життєвих умов та діяльності здійснює закон, який в свою чергу є специфічним засобом цього порядку.

В ряді інших країн принцип правової держави відображався у конституціях в дещо іншому значенні – з використанням лише окремих правових засад.

Прикладом цього є те, що у ст. 5 Конституції Швеції закріплені наступні положення: «Принципи діяльності держави регулюються правом. Право є основою та рамками діяльності держави. Діяльність держави має відповідати публічним інтересам та бути пропорційною визначеним цілям».

Також варто звернути увагу на те, що у Великій Британії принцип правової держави у вищевказаному значенні ніколи не використовувався. Разом з цим у британській доктрині було закріплено принцип верховенства права (який ще називають принципом панування права). Саме цей принцип мав значний вплив на розвиток багатьох правових доктрин у світі, а також на розуміння змісту принципу верховенства права у нормативних документах у провідних європейських організаціях на сьогоднішній день.

У наш час тлумачення принципу верховенства права у британській правовій доктрині максимально наближене до континентального розуміння цієї юридичної концепції. Однак можна виділити певні відмінності, що стосуються, зокрема, загальних принципів правосуддя.

Принцип верховенства (панування) права виконує функцію центрального елемента Конституції Великої Британії завдяки Альберту В. Дайсі, який в своїх працях виокремлював три принципи, що мають між собою подібний зміст. До них відносять:

Панування права – ніхто не може бути покараним та нести відповідальність особисто або своїм майном, окрім випадків, в яких був прямо порушений закон. В такому разі особа несе відповідальність відповідно до закону в судовому порядку.

Верховенство права – мається на увазі те, що до кожної людини, не залежно від умов, посади та інших факторів, застосовується один загальний

закон, а справа повинна бути розглянута в одному суді. Тобто, жодна людина не може бути над законом.

Панування духу законності – йдеться про те, що загальні принципи Конституції базуються на результатах судових рішень, якими було визначено права окремих індивідів у окремих справах, розглянутих судами. Як приклад можна навести право свободи особистості або право на публічні збори.

Після детального розгляду принципу верховенства права у Конституціях найвпливовіших європейських країн, варто приділити увагу також міжнародно-правовому аспекту його застосування. Починаючи з середини ХХ століття застосування принципу верховенства права набуло високого розповсюдження серед вимог щодо його дотримання у багатьох міжнародних документах, договорах, деклараціях та статутах провідних міжнародних організацій.

Враховуючи все вищесказане, можна стверджувати, що в наслідок свого історичного розвитку та розповсюженості, принцип верховенства права почав застосовуватись у євроінтеграційному аспекті, а також було запроваджено принцип верховенства права ЄС. Так, окрім традиційного змісту та конституційного закріплення принципу верховенства права, на Європейському та міжнародному рівнях відбулися певні його зміни, що, як наслідок, проявилися у створенні нових форм інтеграційних процесів та створення нових форм співпраці, таких як союзи, правові простори та їх варіації.

Основою розуміння принципу верховенства права і досі залишаються доктрини, сформовані А. Дайсі. Проте, в умовах сучасності його застосування в європейській юридичній практиці дещо трансформувалося та вдосконалилося, відповідно до глобалізаційних та інтеграційних процесів реформування міжнародного правового регулювання.

Сучасні іноземні юристи-науковці в наш час виділяють три основоположні типи актуального трактування змісту принципу верховенства права. За основу поділу в такому випадку взято ті критерії, за якими може

бути закріплено та практично реалізований принцип верховенства права. До них відносять:

1) формальний (загальний аналіз нормативного закріплення принципу верховенства права, а також аналіз дотримання окремих його критеріїв);

2) матеріально-правовий (бере за основу уявлення про досконалу правову систему та оцінює верховенство права за критеріями, що відповідають цьому ідеалу);

3) функціональний (оцінюється ефективність виконання правом та правовою системою своїх функцій).

Для повноти дослідження сучасних підходів до визначення принципу верховенства права, думки та висновки європейських дослідників цієї теми слід доповнити підходами вітчизняних науковців щодо визначення цієї правової категорії. Отже, на мій погляд, вагомий внесок у дослідження даної тематики зробили такі українські науковці, як В.Б. Авер'янов, С.П. Головатий, В.О. Зайчук, В.М. Кампо, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, Д.М. Лук'янець, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, В.Ф. Сіренко, Ю.М. Тодик, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін.

Також, дослідження та тлумачення сутності верховенства права залишається актуальним питанням і в юридичній науці зарубіжних країн, де в різний час його досліджували, зокрема, Т. Аллан, Ч. Варга, П. Вестерман, Ф. Гаєк, К. Гессе, Р. Дворкін, Ж. Зіллер, М. Крігер, Д. Ллойд, А. Поляков, Д. Раз, Б. Таманага, К. Туорі, Р. Феллон, М. Фромонт, А. Чарнота, А. Шайо.

Беручи до уваги все вищесказане, можна сказати, що принцип верховенства права у його актуальному на сьогоднішній день тлумаченні, був сформований під впливом багатьох факторів. До них відносимо міжнародні та європейські інтеграційні процеси та глобалізацію в цілому.

За своїм змістом принцип верховенства права являє собою сукупність вимог, що визначають необхідність забезпечення дотримання законних інтересів людини і громадянина в суспільстві, збереження та захист її

законних інтересів, забезпечення рівності усіх суб'єктів права перед законом, верховенства закону у системі законодавства держави, а також прозорість законів та дій органів державної та публічної влади.

Варто відмітити ще те, що принцип верховенства права слугує фундаментом та основою для створення будь-яких сучасних правових систем. Так, на основі цього принципу, у європейській правовій системі було створено та розвинено принципи адміністрування та урядування. Також, відповідно до зазначених принципів, відбувся значний розвиток процедури прийняття адміністративних актів, було визначено загальні положення та стандарти діяльності публічних адміністрацій країн Європи, що в свою чергу забезпечує єдиний рівень адміністрування в усьому Європейському Союзі.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з актуальності теми, а також враховуючи наявність ряду аспектів, що потребують поглибленого вивчення, метою дослідження є узагальнюючий аналіз характеру сучасних змін та основних проблем в системі верховенства права у міжнародному праві.

Визначена мета передбачає вирішення таких завдань дослідження:

- Проаналізувати правові позиції верховенства права у міжнародному праві;
- Визначити загальнотеоретичну характеристику верховенства права в міжнародному праві;
- Проаналізувати європейські стандарти верховенства права;
- Визначити напрямки посилення та координації діяльності у сфері верховенства права

Об'єкт дослідження – міжнародне право.

Предмет дослідження – верховенство права у міжнародному праві.

Методологічну основу роботи склали загальнонаукові та спеціальні теоретичні й емпіричні методи: аналізу наукової літератури за темою дослідження, історичний та інституційно-порівняльний методи дослідження, термінологічний, статистичний, порівняльний аналіз організаційно-правової

основи діяльності та структуру ООН, синтезу, спостереження, оцінки та узагальнення.

В роботі було використано системний метод дослідження, що відноситься до загальнонаукових. За його допомогою здійснювався аналіз основних положень верховенства права у міжнародному праві.

Окрему увагу під час дослідження було приділено спеціально-науковим методам. Серед них варто виділити: метод тлумачення юридичних норм, використаний для дослідження змісту Конвенцій ООН та інших нормативно-правових актів.

Разом з тим, задля детального дослідження сутності та походження принципу верховенства права, а також правового забезпечення його реалізації в межах Європейського Союзу був використаний порівняльно-правовий метод.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, якими охоплюються сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (55 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 78 сторінок, у тому числі список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Загальнотеоретична характеристика верховенства права в міжнародному праві

З розвитком загальної правової системи у світі все більш актуальним стає дослідження питання розгляду змісту та принципу верховенства права як у теоретичному значенні, так і у його застосуванні в практичній діяльності. Така ситуація склалася, насамперед, через пріоритетність принципу верховенства права над державою.

Перша згадка про термін «верховенство права» датується 1656 роком, коли його було введено англійським ідеологом та публіцистом нового стану буржуазії Д. Гарінгтоном [20, с. 29]. Хоча, як вже було зазначено вище, перше сутнісне тлумачення даного терміну було знайдене у праці видатного британського науковця-конституціоналіста кінця XIX ст. - початку XX ст. А. В. Дайсі «Вступ до науки конституційного права». На його думку для найвищої ефективності реалізації принципу верховенства права необхідно виділяти та розрізняти три, подібні між собою, концепції. До таких науковець відніс:

1) панування права: особа може бути притягнута до відповідальності виключно у випадках безпосереднього порушення нею права. В такому разі особа несе відповідальність відповідно до закону в судовому порядку.

2) верховенство права: кожна особа у державі несе однакову відповідальність перед законом, незалежно від соціального статусу, посади, приналежності до державних органів та ін.

3) домінування духу законності: загальні принципи Конституції беруть свій початок відповідно до результатів судових рішень, якими було

визначено права окремих індивідів у окремих справах, розглянутих судами [36, с. 35].

У дослідженні цього питання Альберт Венн Дайсі брав за основу один із найголовніших принципів британського загального права – принцип верховенства розуму [35, с. 64].

Праця А. Дайсі базується на трьох основних концепціях:

1) боротьба права з авторитарною владою. Це означає, що держави не можуть мати значного впливу на життєдіяльність людини, окрім випадків прямого порушення особою норм та законів. В такому разі суд, у встановленому порядку, визначає їй належну санкцію.

2) усі, незалежно від соціального статусу та посади, повинні бути рівними перед законодавчими нормами;

3) за основу законодавчої бази беруться не конституційні приписи, а природні права людини. Це означає, що кожен має право та свободу діяти відповідно до своїх потреб та бажань, якщо це не суперечить нормам закону. У разі порушення або обмеження прав особи, вона має право на звернення до суду за допомогою у вирішенні даного питання.

Цю саму ідею підтримує та розвиває науковець С. П. Головатий у монографії «Верховенство права». На його думку для коректного тлумачення сутності принципу верховенства права, слід робити акцент уваги саме на тих трьох основоположних елементах, які позиціонував як ключові, англійський класик Алберт Дайсі. В такому контексті мова йде про принцип верховенства права як про:

- 1) заперечення деспотичної влади;
- 2) рівність перед правом;
- 3) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їхнім джерелом [10, с. 42].

Щодо українських досліджень функціонування принципу верховенства права на міжнародному рівні, слід приділити увагу працям К. В. Горобця. Його теоретико-правові дослідження у більшій мірі присвячені

міжнародному верховенству права, тобто практично можуть бути реалізовані більше як засади правомірної поведінки суб'єктів міжнародно-правових відносин.

В той же час у науці набагато менше акцентують увагу на розробці та вдосконаленні саме міжнародних інструментів, що застосовуються задля виконання принципу верховенства права. Серед праць, в яких описано цей аспект можна виділити лише деякі роботи західних юристів-науковців, в яких детально описується та обґрунтовується значна різниця між принципом верховенства права, що застосовується у міжнародній практиці, та принципом верховенства права, що діє в середині національних правових систем[32, с. 36].

Для прикладу візьмемо те, що А. Уоттс у своїх працях звертає увагу на обов'язковість повного розуміння специфічних відмінностей національних та міжнародної правових систем. Таку специфіку можна пояснити через:

- 1) наявність конкретних цілей принципу верховенства права на різних рівнях правової реальності;
- 2) наявність більш жорстких вимог до принципу верховенства права на національному рівні (має місце через особливості історичного розвитку та еволюції правових систем окремих держав) [53, с. 16-17].

Серед всього різноманіття підходів до тлумачення поняття принципу верховенства права не виділяється жоден, що може повністю розкрити всю сутність даної категорії. Так, дехто з науковців має думку, що верховенство права є основою захисту прав людини, тоді як інші стверджують його більш формальне значення, тобто вимоги щодо однаковості застосування закону для всіх учасників правовідносин. Проте, не зважаючи на відмінність у поглядах на зміст поняття, усі, без виключення, під верховенством права мають на увазі те, чого слід неухильно дотримуватись задля ефективного функціонування правової системи. Тож, можемо стверджувати, що принцип верховенства права є певним «благом», якого прагнуть досягти [15, с. 10–11].

Також, у сучасному суспільстві існує думка, що принцип верховенства права можна також розглядати через призму соціально-природного феномену. Такий підхід впливає з того, що верховенство права це не тільки перевага природних прав людини, а і система регулювання їх реалізації, що виявляється в сукупності та злагодженості з такими ж правами інших членів суспільства, їх спільнот та об'єднань. В той же час верховенство права має місце і під час визначення та реалізації обов'язків цих самих членів суспільства [17, с. 20].

Або ж: «Верховенство права – система державного і суспільного устрою, де права і свободи людини є найвищою цінністю, а їх забезпечення стає пріоритетом держави, де сама влада перебуває під контролем закону, обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників, – людина може робити все, що законом не заборонено, а чиновники можуть робити тільки те і так, що і як передбачено законом» [17, с. 87].

Звичайно, принцип верховенства права, як основоположний конституційний принцип не має використовуватися лише формально, не зважаючи на беззаперечну важливість такого тлумачення. На практиці ж, виходячи із конституційного змісту досліджуваного принципу, він означає, що для ефективного функціонування правової системи держави, усі, встановлені на найвищому законодавчому рівні, норми та принципи, права та обов'язки людини повинні неухильно реалізовуватись як у повсякденному житті громадян, так і у функціонуванні державних органів влади.

З цього можна зробити висновок, що між Конституцією держави та способом діяльності органів державної влади не може бути відмінностей.

Чи можливе дотримання принципу верховенства права в умовах, коли через недосконалість механізму регулювання зв'язку між органами державної влади, не забезпечується гарантія прав і свобод для людини і громадянина? Цим питанням у своїй науковій роботі задається В. Скрипнюк [18, с. 84, 86].

Тобто, можемо стверджувати, що за відсутності належного практичного застосування принципу верховенства права, беручи до уваги всю його багатогранність, його формальний аспект так і не зможе бути досконало втілений в реальності.

Слід зазначити, що, навіть зважаючи на широке різноманіття підходів до тлумачення наукової категорії принципу верховенства права, він надалі залишається основою при складанні міжнародних правових актів. Особливо це стосується сфери здійснення прав і свобод людини.

На сьогоднішній день цей принцип використовується у конституціях та законодавчих актах більшості держав, а також у практиці національних та міжнародних судів [4, с. 198].

Візьмемо до прикладу статтю 8 Конституції України, де сказано: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права», або Статут Ради Європи, в статті 3 якого зафіксовано: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права» [12, с. 5].

Звичайно, в наш час існує безліч різноманітних підходів до визначення принципу верховенства права. Для кращого та глибшого розуміння його сенсу наведемо деякі з них.

Так, наприклад П. М. Рабінович стверджує, що існує відмінність між принципом верховенства закону та принципом верховенства права. Вона пов'язана із різницею у поняттях права та закону. Тож відповідність змісту закону праву є найважливішою характеристикою правової держави, тоді як панування норми свідчить про верховенство права, оскільки не усі закони задовольняють цю умову [35, с. 27].

Загалом, принцип верховенства права офіційно визначає те, що право діє і поза межами законодавчо закріплених нормативно-правових актів. В такому випадку він проявляється у регулюванні суспільних правовідносин за принципами правосвідомості. Відповідно до цього можна сказати, що право накладає обмеження на державу, тобто держава повністю залежна від права.

Принцип верховенства права виступає основоположним принципом функціонування держави, без якого унеможлиблюється забезпечення прав і свобод людини та їх гарантування з боку органів державної влади [1, с. 139].

Отже, зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що розвиток доктринальних уявлень про верховенство права невіддільно пов'язаний із динамікою суспільно-політичного життя та, відповідно, еволюцією соціальних інститутів.

Світова спільнота неодноразово намагалась виокремити та закріпити в правових джерелах основи діяльності правової держави, одним з яких і є принцип верховенства права. Такі дії були виконані з метою систематизації та уніфікації різноманітних підходів до тлумачення сенсу правової держави.

Наприклад, ще починаючи з 1948 року Загальна декларація прав людини містила в абзаці 3 преамбули положення, відповідно до яких при проголошенні Декларації береться до уваги необхідність захисту прав людини за допомогою реалізації саме принципу верховенства права [17, с. 87].

Варто відмітити, що перша згадка про принцип верховенства права на міжнародному рівні датується 1949 роком. Тоді його було закріплено у Статуті Ради Європи, а також у Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950) [20, с. 28].

Отже, принципи правової держави стали набувати чинності та виступати міжнародно-правовими стандартами у міжнародних спільнотах, таких як ООН. В той же час вони були затверджені рядом держав, що у своїх основних законодавчих актах розкрили та закріпили основні змістовні характеристики цих принципів та правовий характер влади.

Для системи Організації Об'єднаних Націй (ООН) верховенство права – виступає основним принципом правління, відповідно до якого усі особи, організації, установи, не залежно від форм власності, включаючи саму державу, є підзвітні законам, які знаходяться у публічному доступі, однаково застосовуються та виносяться незалежними рішеннями, що відповідають

міжнародним нормам і стандартам прав людини. Верховенство права потребує забезпечення дотримання принципів верховенства закону, загальної рівності та відповідальності перед законом, справедливості в його застосуванні, поділу влади, участі в прийнятті рішень, правової визначеності, уникнення свавілля, а також процедурної та юридичної прозорості [34, с.13].

Принцип верховенства права є основною засадою діяльності для:

- міжнародного миру, безпеки та політичної стабільності;
- досягнення економічного та соціального прогресу і розвитку;
- захисту прав та свободи людини.

Саме верховенство права регулює базові, життєво-необхідні аспекти життя. До них, наприклад, можна віднести доступ до користування державними послугами, недопущення корупційних дій, зловживання владою та свавілля чиновників, а також встановлення суспільних відносин між державою та людьми.

Розвиток будь якої держави або міжнародної організації тісно пов'язаний з принципом верховенства права. Так у Порядку денному у сфері сталого розвитку на період до 2030 року та Цілей сталого розвитку (ЦСР) зазначається, що зміцнення суспільства також засноване на верховенстві права.

Зокрема, ціль 16 ЦСР сприяє державам-членам генерувати зміни політики на національному рівні, які сприяють прогресу в досягненні інших цілей [23, с.645].

Розвиток інклюзивної та підзвітної системи правосуддя та реформи верховенства права забезпечать людям якісні послуги та зміцнять довіру до легітимності свого уряду. Цей підхід має відповідати потребам окремих осіб і груп та їх значущій участі з самого початку, приділяючи особливу увагу тим, хто історично маргіналізований і ризикує залишитися позаду. Воно включає запобігання серйозним порушенням прав людини, досягнення надійної відповідальності винних на національному та міжнародному рівнях і

розширення можливостей окремих осіб і громад використовувати механізми правосуддя для захисту своїх основних прав.

Верховенство права є важливою складовою підтримки миру, як зазначено Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки в подвійних резолюціях щодо перегляду архітектури миробудівництва. Підтримка миру потребує інтегрованого та комплексного підходу в системі ООН, який базується на узгодженості між діяльністю у сфері політики, безпеки, розвитку, прав людини, гендерної рівності та верховенства права на підтримку зусиль держав-членів.

Верховенство права виступає ключовою засадою міжнародного захисту прав людини та гуманітарного порядку в цілому. Так, застосування верховенства права на міжнародній арені передбачає безперешкодне дотримання норм міжнародного права. Це, насамперед, стосується відповідальності за злочини проти населення, проти людяності, геноциду та військових злочинів.

Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність держави, зокрема у законодавчі акти, які повинні мати за основу ідеологію соціальної справедливості, свободи та рівності.

Верховенство права не обмежене законодавством. Воно так само включає в себе моральні норми поведінки, традиції та звичаї, що були споконвіків сформовані в суспільстві та набули істотного значення для суспільства під час його історичного культурного розвитку.

На сьогоднішній день верховенство права значно розповсюджене серед міжнародно-правових відносин. Вимоги щодо його дотримання зазначені у міжнародних нормативно-правових актах провідних міжнародних організацій (таких як ООН), а також європейських регіональних структур (Європейський Союз, Рада Європи та ін.). Зважаючи на це має зміст євроінтеграційний та глобалізаційний контексти визначення концепції та ідеї

верховенства права, а в ЄС було запроваджено принцип верховенства права ЄС.

Сутність принципу верховенства права з часом зазнала певних перетворень. Така ситуація є наслідком євроінтеграційних та загальних глобалізаційних явищ та процесів, а також заснування новітніх форм взаємодії (союзів, правових просторів). В наслідок вищесказаного можна дійти до висновку, що принцип верховенства права наразі суттєво обмежується рамками національної правової сім'ї.

Ідея верховенства права була нормативно запроваджена як основоположна у таких структурах як, наприклад, ЄС та Рада Європи, а також у системах права країн-членів зазначених об'єднань [39, с. 66].

Отже, принцип верховенства права є основою діяльності правової держави. В умовах світового історичного розвитку, верховенство права теж зазнало певних трансформацій задля ефективної адаптації до сучасних умов. В Україні принцип верховенства права почав активно застосовуватися на практиці з часів проголошення незалежності, а отже і свого конституційного закріплення.

Можемо сказати, що зміст принципу полягає у взаємодії та співвідношенні держави та права, а також у злагодженому функціонуванні структурних інституцій держави відповідно до правових норм.

Принцип верховенства права має транснаціональний характер та діє не лише в правових системах окремих держав, а і на міжнародному рівні.

Однак, наразі питання верховенства права у міжнародному праві включають нові та критичні проблеми, такі як [25, с.160]:

- 1) поширення ненависті та підбурювання до насильства;
- 2) запобігання радикалізації насильницькому екстремізму;
- 3) зміна клімату та навколишнього середовища, що впливає на безпеку та засоби існування людей;
- 4) складнощі штучного інтелекту та кіберзлочинності.

1.2. Верховенство права як набір правових стандартів

Верховенство права у сучасному розумінні є багатоаспектним та має регуляторний вплив на різноманітні сфери суспільного життя в державі. В наслідок цього сучасні юристи-науковці стикаються з проблемою надання повного та найбільш змістовного визначення даного поняття [9, с. 54].

Через це, для повноти трактування поняття верховенства права та дослідження його спрямованості існує потреба у визначенні та дослідженні внутрішньої структури даного принципу. Тож слід насамперед розглянути структурні складові внутрішньої будови принципу верховенства права, що дозволить визначити сутність більш обширно.

Принцип верховенства права, як і будь яка відома юридична конструкція, складається з певних, взаємопов'язаних між собою складових елементів.

У цьому разі доцільно використовувати системний підхід досліджень.

Отже, є сенс розглядати принцип верховенства права за його сутністю у двох вимірах: гносеологічному та нормативному.

Нормативний аспект передбачає закріплення та вираження принципу верховенства права у нормах національного та міжнародного права, тоді як гносеологічний слугує критерієм оцінки та методом пізнання права.

Відповідно перший аспект визначає досліджуваний принцип як фактор регулятивного впливу у державі, адже його змістовна частина являє собою сукупність нормативних засад. В той же час другий аспект зазначає, що принцип верховенства права задля виконання своєї функції як елементу змісту позитивного права, слугує критерієм оцінки соціальної корисності права та його цілеспрямованості на забезпечення дотримання природних прав людини. Об'єднавши обидва аспекти та узагальнивши зміст можна дійти до висновку, що верховенство права є цілеспрямованим засобом впливу позитивного права на суспільні правовідносини.

Провівши детальний аналіз актуальних наукових робіт, було виокремлено певні тенденції у системному поділі принципу верховенства права на його окремі складові.

До них можна віднести тлумачення елементів верховенства права у розрізі сукупності юридичних вимог, що застосовуються до тих чи інших аспектів правового регулювання. В першу чергу дані вимоги стосуються закону, як основного джерела права (заборона ретроспективності законодавчих актів, відповідність вимогам часу, вимога до чіткості та всезагальності закону, його стабільність). В той же час вимоги стосуються загальної якості правопорядку, коли, окрім формальних норм права, береться до уваги ефективність та рівень їх впровадження в реальній діяльності правової системи.

Одним із перших науковців, підтримавших даний підхід вважається британський юрист Т. М. Бінгем. Він запропонував власне трактування поняття верховенства права, а також виокремив вісім ключових правил, на яких заснована його ідея [50].

- 1) закон повинен бути чітким, зрозумілим кожному та доступним;
- 2) будь яка відповідальність та права вирішуються шляхом застосування закону, а не на основі дискреції;
- 3) національні закони повинні застосовуватися однаково до всіх, за виключенням, коли наявні об'єктивні відмінності повинні передбачати різноманітність правового регулювання;
- 4) основоположні природні права людини повинні бути забезпечені законом;
- 5) при наявності цивільних спорів, які неможливо вирішити без участі суду, повинні бути передбачені такі інструменти, які не передбачають зацвих витрат або затримок;
- 6) усі дії суб'єктів влади, на усіх рівнях правового регулювання повинні здійснюватися прозоро, у рамках, визначених на законодавчому рівні, та мати за мету реалізацію прав людини;

7) усі судові процедури повинні бути справедливими;

8) держава у своїй діяльності зобов'язана беззаперечно дотримуватися законів, що взяті у сфері міжнародного права.

Деякі з прихильників вказаного підходу схиляються до першочерговості конкретних вимог до різних явищ правової дійсності. Для прикладу розглянемо думку А. Мармора, який зазначає, що дослідження сутності та змісту принципу верховенства права дає змогу сформулювати ряд вимог до якості закону. В свою чергу якістю закону А. Мармор вважає сукупність юридичних та соціальних властивостей, що виконують функцію задоволення потреб окремих індивідів та суспільства в цілому. Отже, задля її оцінки використовуються наступні критерії вимог принципу верховенства права:

1. Загальність закону застосовується до двох аспектів будь-якої правової норми: визначення статусу суб'єктів права та регулювання конкретних дій.
2. Санкціонування закону шляхом його підписання і оприлюднення. Будь який закон являється нормативно правовим актом та несе вищу юридичну силу, а отже він має бути всезагально оприлюдненим, оскільки ним визначаються права і обов'язки людини під час будь яких ситуацій
3. Заборона ретроактивності закону, переважно пов'язана з обмеженням застосування кримінального законодавства. Це означає, що нові законодавчі положення не можуть застосовуватись до дій, що відбулися до їх введення в дію.
4. Чіткість правових норм. Йдеться про те, що правова норма повинна формулюватися та викладатися в чіткій та зрозумілій формі, задля її повного розуміння суб'єктами права.

5. Відсутність протиріч. Внутрішня структура закону має бути узгоджена та систематизована як у певних окремих юридичних сферах, так і в загальному вигляді.
6. Заборона наявності нормативно-правових актів, які є неможливими у своїй реалізації. Тобто, закон не може врегульовувати поведінку правових суб'єктів, якщо представлений спосіб регулювання не є можливим для виконання.
7. Стабільність у часі. Закон стає менш доступним до виконання, якщо текст самого закону зазнає занадто частих правок та кардинальних змін.
8. Відповідність норм права їх застосуванню. Задля ефективного функціонування закону, норми права, що становлять цей закон, повинні бути фактично застосовані у реальності [129, с. 9-38].

З урахуванням вищезазначених елементів принципу верховенства права, слід зазначити, що відсутність логічної структури норм у законі може призвести до роз'єднання між правовими нормами та їх вираженням у тексті закону. Це означає, що задля виконання принципу верховенства права, важливо забезпечити системний зв'язок між частинами закону для досягнення однієї чіткої мети правового регулювання. Головна вимога принципу верховенства права полягає у спрямованості закону на досягнення єдиної соціальної мети.

В такому контексті прослідковується чіткий зв'язок між правотворчістю та законотворчістю. Так, перша категорія має на меті формування загальної правової цілі, певного правового ідеалу, тоді як друга – відповідає за реалізацію права, що має на меті досягнення визначеної правової цілі.

Елементи принципу верховенства права матеріалізуються як взаємопов'язані складові, що утворюють зважений конструкт цього принципу. Зазвичай автори вказують на різні складові верховенства права, хоча не завжди звертають увагу на їхню функціональну роль. Окремі

елементи, що являють собою цілісну юридичну конструкцію, розглядаються як інструменти досягнення мети верховенства права. Така мета полягає у забезпеченні реалізації природних прав людиною, а також їх справедливому правовому захисті у разі порушення.

Існує декілька варіантів вищевказаного підходу. Основною відмінністю є те, що автори не об'єднують окремі структурні складові у певну категорію. Тобто автори надають перелік структурних елементів, з яких, на їх думку, формується загальна система верховенства права.

Наприклад, Р. Феллон зазначає, що ідею верховенства права максимально можна висвітлити через злагоджену систему наведених елементів:

1) функціональність правових норм та принципів, що дає дозвіл людині діяти в межах закону;

2) ефективність: закон повинен так регламентувати діяльність людей, щоб цими діями вони відповідали наявним у суспільстві правилам та нормам поведінки;

3) стабільність: задля забезпечення планування і координації дій, а також задля реалізації очікуваних правових результатів, закон повинен бути стабільним

4) примат правових повноважень;

5) засоби, за допомогою яких досягається неупереджена справедливість. Йдеться про те, що судові установи повинні бути у вільному доступі для здійснення правосуддя і зобов'язані використовувати належні правові процедури для ухвалення законних та справедливих рішень [46, с. 97].

Тоді ж, відповідно до другого варіанту, виокремлюються інші «підпринципи» верховенства права. Відповідно до цього принцип верховенства права в цьому випадку розглядається як загальноправовий принцип, що містить у собі взаємопов'язані, але в той же час незалежні засади, які визначають напрям регулювання суспільних відносин.

Зважаючи на це, варто звернути увагу на концепцію О. О. Уварової, яка у своєму дослідженні опирається на тезу: «еволюція права йде від ідей до норм». Простіше кажучи, принципи права на початковому етапі формування являються ідеями та судженнями і лише з часом і розвитком права, вони законодавчо закріплюються у вигляді правових норм [41].

Звичайно, неможливо не погодитися з тим, що в усіх вищенаведених концепціях верховенства права, його під-принципи формують певну ціннісну систему основоположних засад, сукупність реалізації яких, в свою чергу, буде мати більш обширний зміст, та буде зорієнтована першочергово на захист прав людини.

Варто розглянути підхід Дж. Л. Джоуелл, який, визначає чотири основних під-принципи у принципі верховенства права. До них відносяться:

- 1) Принцип, згідно з яким влада не може здійснюватися у вільному форматі; тут важливу роль відіграє зміст закону (його доступність, зрозумілість та перспективність);
- 2) Принцип панування права, у поєднанні з принципом поділу влади, створює умови, за яких всі суб'єкти, включаючи суверена, підпадають під дію закону. Це передбачає розробку нормативно-правових актів для забезпечення незалежності судових інституцій, щоб забезпечити адекватне застосування законодавства у кожному конкретному випадку.
- 3) Принцип, зважаючи на який всі, без виключення особи, рівні перед законом, без будь якої дискримінації. Його дотримання обумовлене наявністю вимог щодо загального застосування в дотримання положень закону;
- 4) Принцип поваги до природних прав людини і застосування інструментів правового впливу у разі їх порушення, передбаченими міжнародними конвенціями та іншими договорами універсального характеру [25, с. 157-162].

Беручи до уваги усе вищенаведене, можна погодитися з такою позицією, адже в її межах, зафіксована внутрішня систематизація та структурованість принципу верховенства права, що береться за основу чіткого розуміння його цілеспрямованість у правовому регулюванні суспільних відносин. А також, усі наведені елементи, що об'єднані в єдину систему, мають спільну мету, що досягається шляхом вирішення різноманітних завдань. Якщо ціллю є досягнення бажаного результату функціонування верховенства права (наприклад, забезпечення здійснення справедливого правосуддя у захисті природних прав людини), то завдання уявляють собою умови досягнення такої цілі. При цьому, такі завдання зазвичай отримують своє нормативне закріплення у конкретних правових нормах.

Отже, беручи до уваги основні функції, що виконуються принципом верховенства права, його структурні елементи можуть бути розподілені на три основні категорії: а) процедурні; б) матеріальні; в) елементи контрольного механізму.

Процедурні елементи регулюють способи управління і законність. Серед них:

- 1) верховенство закону;
- 2) обмеження дій органів державної влади виключно в рамках закону;
- 3) формальність закону (його чітка визначеність та ясність для суб'єкта і загальність у своєму застосуванні)

Матеріально-правові елементи забезпечують матеріальні, що мають на меті запобігання зловживання владою. Вони містять:

- 1) підпорядкування закону основним справедливості;
- 2) захист прав і свобод особистості;
- 3) сприяння забезпечення соціальних прав людини;
- 4) захист колективних прав.

Механізми контролю (інститути гарантування прав і свобод людини і громадянина) передбачають функціонування:

- 1) незалежної судової системи (принцип *trias politica*);
- 2) інших установ, на які покладено відповідальність за забезпечення елементів правопорядку [16, с. 56-70].

Отже, що визначення сутності верховенства права у розрізі певного набору елементів, що згруповані за певними критеріями пов'язане насамперед із спробою зовнішньої систематизації складових частин досліджуваного принципу.

В результаті цього, як висновок, можна зазначити, що міжнародне верховенство права уявляє собою загальновизнаний стандарт належної та добросовісної поведінки усіх учасників міжнародних правовідносин. В той час, коли верховенство права на національному рівні, навпаки, реалізовується у якості принципу організації державної влади усередині країни. Реалізація принципу верховенства права є пріоритетним напрямком правової діяльності національних правових систем. Остання, в свою чергу, полягає у побудові таких взаємовідносин всередині державного правопорядку, які гарантують, охороняють та захищають першочергові природні права людини.

Разом з тим, актуальним у наш час є проблема вдосконалення національних концептів верховенства права на міжнародному рівні. Наслідком цього повинна виступати нова, інтернаціоналізована, форма верховенства права. Її сутність, в широкому сенсі, полягає у розробці досконалої системи загальновизнаних стандартів права, які надалі буде об'єднано засобами міжнародної правотворчості у юридичну конструкцію національних доктрин цього принципу.

РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

2.1. Стандарти принципу верховенства права в правотворчих актах Організації Об'єднаних Націй та Європейського союзу

Надзвичайну важливість має вивчення правовстановлюючого потенціалу міжнародних актів, які у своєму змісті мають посилення на окремі аспекти принципу верховенства права.

Серед глобальних організацій, що активно займаються розробкою міжнародно-правових стандартів, які спираються на принцип верховенства права, насамперед, слід виділити ООН. Цікавим є те, що в тексті Статуту згаданої міжнародної організації відсутні згадки про верховенство права у загальному переліку принципів міжнародного права, закріплених у ст. 2. Також, його не виділено у окремий принцип і у Декларації Генеральної Асамблеї ООН про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р.

Офіційне визначення поняття верховенства права відбулося 24 серпня 2004 р. Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан у своєму звіті «Верховенство права та відправлення правосуддя у перехідний період в конфліктних та пост-конфліктних суспільствах» визначив його як концепт та засіб уніфікованої мови усіх народів світу. Розуміння ООН поняття верховенства права було представлено у щорічному звіті Генерального секретаря. Тоді, принцип верховенства права представили як особливу концепцію, що сприяє стійкому розвитку основних прав і свобод людини та удосконаленні механізму їх захисту [51].

Генеральна Асамблея ООН встановила, що права людини, верховенство права та демократія взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного, і вони належать до універсальних та неподільних основних цінностей та принципів Організації Об'єднаних Націй. Розвиток

верховенства права має важливе значення для досягнення стійкого економічного зростання, сталого розвитку, викорінення бідності, голоду та захисту всіх прав людини та основних свобод.

Для створення каталітичного політичного середовища, здатного розірвати цикли насильства, верховенство права має важливе значення як для створення сприятливого середовища, так і для усунення основних причин бідності, корупції та безкарності. У системі ООН міжнародне співробітництво, безпека, справедливість і справедливість за законом сприяють на міжурядовому рівні через внески головних органів ООН, їхніх фондів і програм, спеціалізованих установ, департаментів і офісів.

Нормативною основою допомоги ООН у сфері верховенства права на національному рівні є Статут ООН та інші відповідні джерела міжнародного права, включаючи міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право та міжнародне право щодо біженців.

Декларації та резолюції головних органів ООН, а також інші застосовні документи Організації, керівні вказівки та зводи принципів можуть додатково визначати та направляти допомогу ООН у сфері верховенства права. Допомога ООН може додатково керуватися відповідними регіональними інструментами та практикою, які відповідають нормам і стандартам ООН, міжнародним нормам і стандартам, а також експертним оглядам і оцінкам, завершених програм допомоги. Крім того, допомога у сфері верховенства права має відповідати міжнародно-правовим зобов'язанням, що застосовуються до країни, і враховувати відповідні огляди та звіти країни.

Верховенство права - універсальний принцип. «Необхідність загального забезпечення та дотримання верховенства права як на національному, так і на міжнародному рівні» була визнана усіма державами-членами ООН у 2005 році в Підсумковому документі Всесвітньої зустрічі на вищому рівні [12].

Верховенство права було проголошене Організацією Об'єднаних Націй, як загальний, основоположний принцип, що розкривається у Показниках верховенства права. Відповідні дії були проведені також на регіональних рівнях, зокрема Організацією американських держав в Міжамериканській демократичній хартії і Африканським союзом, в його установчому акті. На верховенство права у своїх установчих документах посилається також Ліга арабських держав.

ООН використовує загальносистемний підхід до допомоги у сфері верховенства права, який сприяє запереченню існування прогалін у системі та акумулюванню усіх існуючих можливостей, що можуть бути використані задля злагодженої та ідеально скоординованої роботи в розрізі дотримання виконання принципу. Так, відомо, що усі інституції ООН, які приймають участь у допомозі у сфері верховенства права, зобов'язані діяти у відповідності до спільних підходів та стратегій, що досягаються завдяки чітко та злагоджено скоординованій діяльності і визнавати, що успіх участі ООН пов'язаний зі ступенем її партнерства та підтримки національної відповідальності.

У 2008 році, в рамках Організації Об'єднаних Націй, розпочалася та до теперішнього часу триває робота щодо вдосконалення трактування та розуміння принципу верховенства права.

Так, на 65-й сесії Генеральної асамблеї ООН прийняли Резолюцію Генерального секретаря ООН «Укріплення та координація діяльності ООН в сфері верховенства права» та Резолюцію, що базується на доповіді Шостого комітету ООН, що присвячена Верховенству права на національному та міжнародному рівнях [10].

Провівши детальний аналіз відповідних документів, варто виділити кілька основоположних напрямків діяльності, що мають на меті формування принципу верховенства права на рівні міжнародного права. Серед них основним є здійснення та дотримання міжнародно-правових зобов'язань, які

беруть свій початок у міжнародних договорах та у міжнародному звичаєвому праві, а також кодифікація та розвиток міжнародного права.

Наступним, надзвичайно важливим аспектом є те, що верховенство права повинно мати за основу принцип, за умов якого усі, без виключення, фізичні та юридичні особи, держави, тощо, несуть свою відповідальність перед законом.

Отже, на міжнародному рівні, обов'язковим елементом будь-якої концепції верховенства права є рівність у відповідальності усіх суб'єктів міжнародного права за виконання своїх обов'язків. Слід зазначити, що основною метою створення ООН і міжнародного права в цілому був і залишається захист прав людини. Відповідно до цього саме захист та гарантування прав людини є першочерговою та невід'ємною частиною принципу верховенства права на рівні міжнародного права.

Станом на сьогоднішній день членами ООН є 193 держави. В організації зазначається, що важливе значення несуть конституції, або аналогічні їм акти, держав-членів, так як саме через них впроваджуються норми міжнародного права, а отже і розуміння принципу верховенства права відповідно.

Ще одне, на чому варто зупинитися, це дотримання принципу примата права, відповідальності та загальної рівності перед законом, неупередженості під час застосування законів, поділу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності та недопущення свавілля, процесуальної і правової транспарентності.

Верховенство права також активно застосовується і на рівні правових актів регіональних міжнародних організацій. До таких відносимо, наприклад, Європейський Союз. Реалізація та дотримання принципу верховенства права у ЄС з його державами-членами відрізняється високою ефективністю, а отже відноситься до найбільш доречних прикладів організації взаємодії національних урядів та регіональних організацій [30, с. 28].

З моменту створення Європейського Союзу постала гостра потреба в удосконаленні його концепції, оскільки це об'єднання не лише базується на економічній співпраці, а й постійно розширюється за участі нових країн-членів. Це спричиняє потребу в адаптації національних правових систем до єдиного європейського правового простору.

Виділяється декілька основних етапів запровадження принципу верховенства права в правових актах ЄС. Ці етапи виділяються відповідно до основних періодів розвитку організації. Для кращого розуміння періодизації впровадження принципу верховенства права розглянемо їх детальніше.

Перший етап (1951-1991 рр.) – виникнення необхідності у формуванні єдиного загального уявлення про принцип верховенства права. У цей період міжнародний правовий порядок зазнав суттєвих інституційних змін. Основні установчі договори ЄС, що передбачали реалізації ідеї цілісності європейської спільноти, понесли за собою наслідки у вигляді необхідності встановлення підходу, відповідно до якого правова система союзу розглядалась би як інтеграційний фактор глобального суспільства. На цьому етапі принцип верховенства права не був формально закріплений на законодавчому рівні, проте був внесений та задекларований як необхідний нормативно-правовий компонент європейської правової системи. Об'єктивація досліджуваної ідеї у якості спільної цінності стала результатом глобальної правосвідомості. Отже, верховенство права, на цьому етапі було задеклароване на рівні комплексу нормативних приписів різної системної належності і не передбачало відокремленої правової конструкції.

Другий етап (1992-2006 рр.) – увага європейської спільноти до значення концепції верховенства права значно зросла, наслідком чого стало закріплення зазначеної цінності як конституційного (установчого) принципу європейського співтовариства. Міжнародні договори того часу мали на меті створення умов для демократичного та ефективного функціонування

національних інституцій задля подальшого створення єдиного злагодженого механізму ЄС. Тобто, на цьому етапі, принцип верховенства права сформувався як внутрішня мета телеологічної детермінації регіональної правової системи.

Слід зазначити, що принцип верховенства права в основних актах організації цього періоду був закріплений у формі декларації, без розкриття основного змісту цієї категорії. Проте, нормами Маастрихтського договору передбачалася беззаперечна роль принципу у функціонуванні трьох «стовпів» (підвалин) Європейського Союзу (англ. «Pillars of the European Union»).

Третій етап (2007 р. – до сьогодні) – відбувається інтернаціоналізація принципу верховенства права внаслідок часткового реформування Європейського Союзу. У рамках Лісабонської угоди 2007 р., верховенство права визнавалося не тільки одним із основоположних принципів функціонування організації, але й закріпилося у якості правової цілі-ідеалу. Це поняття відображається як ціль у самому праві, так і у юридичній практиці. У першому випадку, принцип верховенства права виступає як офіційний орієнтир на нормативному рівні, впливаючи на національну правотворчість, тоді як у другому - є орієнтиром для конкретних суб'єктів у їхній правовій практиці.

З погляду визначення цілей, на третьому етапі концептуалізації, цей принцип став загальною спільною метою – уніфікації національних правових систем за основою всесвітньо визнаних міжнародно-правових стандартів.

Як зазначено в преамбулі і в статті 2 Договору про Європейський Союз, верховенство права - це одна з базових цінностей, поділюваних Європейським союзом і його членами. У своєму документі від 2014 року «Нові принципи для зміцнення верховенства права» Європейська комісія нагадує, що «принцип верховенства права неухильно стає домінуючою організаційною моделлю сучасного конституційного законодавства і міжнародних організацій та регулює здійснення державної влади». Виходячи

з цього щоразу більша кількість держав у своїх національних конституціях посиляються на принцип верховенства права [24, с. 154].

Таким чином, аксіологічний потенціал принципу верховенства права в міжнародних правотворчих актах необхідно розглядати виходячи з наступних трьох, взаємопов'язаних між собою, позицій:

1) як загальна цінність внутрішньої та зовнішньої політики міжнародної організації;

2) як норматив, що виступає однією із першочергових умов членства країни в міжнародній організації;

3) як правовий інструмент, що застосовується з метою впровадження єдиних міжнародних стандартів у державні правові системи.

В умовах визнання принципу верховенства права як основоположної засади сучасної правової держави існують вимоги до правових актів та юридичної практики щодо реальної відповідності духу права, справедливості та цінності природних прав людини, а не просто формальній відповідності нормам закону. Верховенство права передбачає як реалізацію ідей захисту людської гідності та першочергової поваги до прав особистості, так і справедливе та обґрунтоване висування та застосування законних вимог до діяльності людини, що встановлюються законом.

Отже, верховенство права виступає певною базою порядку, яка безпосередньо впливає на розвиток усього світу. У державах, де верховенство права знаходиться на низькому рівні свого розвитку існує ряд проблем, як високий відсоток здійснення кримінальних злочинів та відсутність їх справедливої карності, наявність певних переваг перед законом для окремих членів суспільства, стримування іноземних інвестицій, а також відсутнє або недостатнє забезпечення медичних установ усім необхідним. Звичайно, усе це є першопричиною розвитку процесів, які перешкоджають ефективному розвитку держави. В той самий час, при ефективному застосуванні принципу верховенства права на практиці у державі, можна спостерігати позитивні зміни у її розвитку. Так, підвищується загальний

рівень життя населення, покращується медичне забезпечення та освіта, значно знижується рівень корупції та кримінальних злочинів. Тобто, підвищення рівня застосування верховенства права є цільовим завданням уряду, інвесторів, представників бізнесу в усьому світі.

Знання фундаментальних основ верховенства права та реальна його оцінка допомагає реалізовувати цей принцип набагато ефективніше. Через це, сприйнята правовою практикою доктрина верховенства права, створює додаткові можливості та перспективи впровадження міжнародного права, розвитку національної правової системи в контексті забезпечення прав і свобод людини та суверенізації особистості, оптимізації діяльності органів публічної влади та меж їх допустимого впливу на суспільні відносини, зміцнення самостійності судової влади.

На підставі цього було розроблено Індекс верховенства права. Міжнародна незалежна некомерційна організація The World Justice Project (WJP) вперше опублікувала Індекс верховенства права у 2010 році [17; 18]. Організація займається розвитком верховенства права – принципом, що має у своїй основі визнання пріоритетності права над державою та забезпечує підзвітність усіх її осіб та інститутів.

Для трансформації цього положення із цілі у конкретний соціально-правовий результат, необхідне застосування спеціальних механізмів, тобто розробки певних технологій реалізації ідей та цінностей правової держави в суспільстві. До таких механізмів можна віднести правову інновацію, яка визначається як діяльність, що здійснюється планомірно, спрямовується на досягнення певного результату, за допомогою якого можна не тільки оптимізувати державно-правове будівництво, а й підвищити цінність права в житті суспільства.

Правовими інноваціями реалізації ідей та цінностей правової держави в суспільстві буде як наукова, так і практична юридична діяльність, спрямована на утвердження в суспільстві цінностей права і принципів правової держави.

У результаті взаємозв'язок між такими явищами, як юридична наука, юридична освіта та юридична практика, що утворюють між собою уявний трикутник, дає змогу наочно відобразити та продемонструвати цілісність освітньої, наукової та практичної діяльності для реалізації верховенства права, що забезпечується наявністю правових технологій та інновацій й містить у собі всі вищеназвані види юридичної діяльності. Ця діяльність дозволяє аналізувати правову дійсність одночасно через призму як юридичної освіти і юридичної науки, так і юридичної практики. Отже, реалізація ідеї верховенства права та цінностей правової держави може бути досягнута тільки за комплексного використання всіх видів юридичних технологій.

2.2. Верховенство права та справедливість

Науковці стверджують, що принцип верховенства права, насамперед, ґрунтується на засадах того, що позитивне право бере за основу природне право, яке першочергово містить в собі основи гуманізму, справедливості та правди, в той же час державна влада за цього підходу має бути дещо обмеженою. Виходячи з цього закон має відповідати живому праву, а не бути штучно створеним і не сприйматись у суспільстві. Саме у правильному співвідношенні природного і позитивного права створюється справедливий закон, який підтримується більшістю народу. Насамперед народ та нація в цілому стають індикатором дії впроваджених законів, адже при досконалості системи законів та їх справедливості люди природньо дотримуються усіх норм, тоді як впроваджені несправедливо законодавчі акти змушують людей через силу йти проти власної волі, в результаті чого не несуть позитивних наслідків для держави. Доречно згадати у зв'язку з цим вислів Аристотеля: «У своїй довершеності людина – найблагородніша з тварин, позбавлена ж закону і справедливості вона – найгірша з них».

Природні права людей та їх сутність полягають у тому, що вони належать особі від народження, а не надаються органами державної влади. Через це система природних прав людини бере свій початок у людській самосвідомості та сенсі існування.

Природне право бере свій початок разом із природою самої людини. Воно застосовується для встановлення справедливості в суспільстві та визначає «правильне» та «неправильне». Природне право так само, як і будь-яке інше, не стоїть на місці і розвивається разом з суспільством, починаючи свій розвиток ще за доби античності, потім в християнському природному праві, в епоху просвітництва і продовжує розвиватись в наш час. У кодексі Юстиніана вказано, що природне право є тим, чому природа навчає всіх живих істот, адже право в широкому розумінні властиве не лише людському роду, а всім живим істотам, тому є загальноновизнаним [12].

Принцип верховенства права тісно переплітається з концепцією правової справедливості, що здійснює свій прояв в усвідомленні важливості боротьби за справедливі закони, рівність прав і свободи для всіх, що сприяло визнанню, закріпленню законами та захисту особистих та політичних прав людини та громадянина.

Синтез ідеї справедливого державного устрою та теорії прав людини уможливив сформулювати концепцію верховенства права та справедливості над державою і законом, необхідності обов'язкової відповідності прийнятих законодавчих актів моральним вимогам справедливості. Так, професор Браян Таманага виділив три основні складники верховенства права: обмеженість держави правом, формальна законність і верховенство права. Водночас він зауважив, що верховенство права видається як безумовне загальне благо [6, с. 114].

В наш час у правовій системі концепція верховенства права, вимоги до дотримання справедливості та права людини відображаються в усіх основних нормативних правових актах. Проблеми забезпечення правової справедливості та верховенства права як обов'язкових вимог сучасного

правового держави безпосередньо пов'язані з ефективним забезпеченням та захистом прав і свобод людини та громадянина. Отже, верховенство права виступає своєрідним критерієм оцінки діяльності держави, всіх її інституційних одиниць, і законодавчої, і виконавчої, і судової гілок влади. За цим критерієм може бути здійснена оцінка громадянами на предмет відповідності правової діяльності держави вимогам, яким має відповідати правова держава [16].

Зважаючи на це, існуючі проблеми забезпечення принципу верховенства права, справедливості та прав людини в системі державного правового регулювання та правозастосування і надалі мають залишатися у фокусі юридичної науки та практики, під пильною увагою інститутів правозахисту і громадянського суспільства.

У Декларації Наради ООН з питань верховенства права головами держав і урядів, наголошено на праві рівного доступу до правосуддя для всіх, підтвердивши своє зобов'язання забезпечити справедливі, прозорі, ефективні, недискримінаційні та підзвітні послуги правосуддя [1].

Щоб досягти сталого миру та розвитку, система ООН підтримує верховенство права у розбудові належного та сильного управління в охоплених війною та нестабільних країнах, зосереджуючись на розбудові ефективних, підзвітних та прозорих інституцій та зміцненні співпраці між центральними органами влади, місцевими органами влади та іншими суб'єктами - національних органів влади.

З метою посилення доступу до правосуддя та ефективного врядування система ООН співпрацює з національними партнерами над розробкою національних стратегічних планів і програм реформування системи правосуддя та надання послуг. Підрозділи ООН підтримують держави-члени у зміцненні справедливості шляхом розширення можливостей бідних і маргіналізованих верств населення для пошуку відповіді та засобів захисту щодо:

- несправедливості;

- покращення правового захисту, правової обізнаності та правової допомоги;
- громадянського суспільства та парламентського контролю;
- вирішення проблем у секторі правосуддя, таких як нелюдські умови ув'язнення, тривале досудове ув'язнення та безкарність осіб, які вчинили сексуальне та гендерне насильство та інші серйозні злочини, пов'язані з конфліктом;
- зміцнення зв'язків між офіційними та неформальними структурами.

Компоненти миротворчих операцій у сфері правосуддя допомагають закласти основи для довготермінового зміцнення та реформування інститутів верховенства права, потребують міцного партнерства з національною владою, учасниками розвитку та громадянським суспільством, які продовжуватимуть роботу після завершення місії, оскільки безпечне середовище вселяє громадську довіру до мирного процесу, а також сприяє довгостроковим зусиллям щодо розвитку [25].

Вони допомагають у:

- наданні основних судових послуг;
- проведенні національних розслідувань і судовому переслідуванні жорстоких злочинів і злочинів, які розпалюють конфлікт;
- підтримці вирішення суперечок щодо землі та інших ресурсів, які є причиною конфлікту;
- зменшенні рівня тривалих і свавільних затримань;
- підвищенні професіоналізму та підзвітності судового персоналу;
- розробленні та впровадженні національних стратегій реформування юстиції;
- зміцненні законодавчої та нормативної бази.

Крім того, надається підтримка неформальним механізмам як інструментам забезпечення правосуддя в сільській та міській місцевості. Як описано в Декларації з питань верховенства права, ці механізми: «у відповідності з міжнародним правом прав людини відіграють позитивну роль у вирішенні спорів, і що всі, особливо жінки та ті, хто належить до вразливих груп, повинні мати повний і рівний доступ до цих механізмів правосуддя».

Також, основні засади справедливості верховенства права було визначено Декларацією Народи на найвищому рівні Генеральної Асамблеї про верховенство права на національному та міжнародному рівнях 2014 року.

Визначено принцип доброго управління, надання ефективних, справедливих, недискримінаційних та рівноправних громадських послуг, пов'язаних із верховенством права, включаючи кримінальне, цивільне та адміністративне правосуддя, врегулювання комерсських суперечок та юридичну допомогу.

Наголошено на право рівного доступу до системи правосуддя для всіх, включаючи членів груп, що знаходяться в уразливому становищі, а також важність підвищення поінформованості про юридичні права та у зв'язку з цим визначено зобов'язання вживати всіх необхідних заходів для надання справедливих, транспарентних, ефективних, недискримінаційних та підзвітних послуг, які сприяють доступу до системи правосуддя для всіх, включаючи юридичну допомогу.

Привернуто увагу до негативних наслідків корупції, яка перешкоджає економічному зростанню і розвитку, підриває довіру суспільності, легітимність і транспарентність, а також заважає прийняттю справедливих і ефективних законів, а також їх застосування, забезпечення дотримання та судовому тлумаченню [54].

Крім того, було визначено верховенство права, як основні значення для політичного діалогу та співробітництва між усіма державами для забезпечення основних складових елементів, на яких ґрунтується Організація Об'єдинних Націй: міжнародний мир і безпека, права людини та розвиток.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що верховенство права в належному розумінні слова є невідокремленою частиною будь-якого демократичного суспільства, і поняття верховенство права вимагає, щоб усі, хто уповноважений ухвалювати рішення, ставилися до кожного на основі гідності, рівності й здорового глузду та відповідно до приписів права, а також щоб кожен мав можливість оскаржити неправомірність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожному забезпечено справедливі процедури.

Отже, верховенство права звернено до здійснення влади й до взаємин між особою та державою. Втім, важливо визнати, що останнім часом унаслідок глобалізації та дерегуляції з'явилися публічні суб'єкти міжнародного й транснаціонального рівнів, а також приватні й гібридні суб'єкти, які мають великий вплив як на органи державної влади, так і на приватних осіб (громадян).

Тому, верховенство права не зводиться лише до формальної законності, яка забезпечує правильність і узгодженість у творенні й упровадженні в життя демократичного ладу, а означає також справедливість, засновану на визнанні й повному сприйнятті людської особистості, як найвищої цінності, та яку гарантовано інституціями, що є остовом для її як найповнішого вираження.

2.3. Верховенство права та безпека

Війни як соціально-політичне явище супроводжують людство протягом всієї історії його існування, породжуючи радикальні зміни не лише в суспільствах, які безпосередньо приймали в них участь, а і в тих, чий інтереси вони зачіпали. Заперечуючи самостійний характер війни, К. фон Клаузевіц (Carl von Clausewitz) визнавав її продовженням політики різними засобами, актом насильства (яке є обов'язковим засобом), що має на меті примусити ворога виконати нашу волю [2, с. 7, 75]. Самою природою війни

зумовлюється її асоціація зі смертю, стражданнями, насиллям, втратами, а не з дотриманням загальнолюдських цінностей, до числа яких належать верховенство права, права людини та демократія. Однак парадокс ситуації полягає в тому, що саме захист останніх найчастіше виступає приводом та виправданням початку збройної агресії.

Яскравим підтвердженням цього є і розв'язана РФ війна проти України, гаряча фаза якої триває зараз. Так, за даними Офісу Верховного комісара ООН з прав людини, станом на 8 жовтня 2023 року по всій Україні було зареєстровано 27 768 цивільних жертв, серед яких 560 загиблих дітей. Відомо, що справжня кількість жертв значно вища. Збройний конфлікт призвів до широкого кола порушень прав людини, як цивільних осіб, так і комбатантів, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканність» [2, с. 1-2]. Забезпечення та захист прав і свобод людини в умовах війни є надскладним завданням, оскільки на перший план виходить право сили. І найбільш ефективним засобом стримування свавілля останнього є верховенство права, основу якого складає сила права, що забезпечує ціннісне ставлення до людини за будь-яких умов.

Дотримання принципу законності та демократичності, а також правовий характер влади в умовах воєнного стану зберігають своє значення в якості основних елементів верховенства права, хоча також зазнають певних змін. Визначення воєнного стану як особливого правового режиму безпосередньо вказує на наявність певної нормативної основи його введення. При цьому передбачено обов'язок органів державної влади діяти на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами. Крім того, передбачається можливість створення тимчасових державних органів – військових адміністрацій, що суттєво впливає на розподіл повноважень між органами державної влади та відповідає особливостям воєнного стану, які виражаються в наданні відповідним суб'єктам повноважень необхідних для запобігання загрозам та відсічі збройної агресії. Водночас представляється, що саме ці елементи в умовах воєнного стану зазнають руйнівних змін,

оскільки дуже часто порушення виправдовуються об'єктивними умовами війни.

Дотримання державою своїх зобов'язань як у межах міжнародного, так і національного права в умовах воєнного стану пов'язані насамперед з забезпеченням та захистом прав і свобод людини, а також дотримання вимог міжнародного гуманітарного права стосовно військовополонених. Щодо останніх в Україні створено необхідну нормативну базу, яка визначає вимоги їх тримання відповідно до норм міжнародного права.

Однією з головних цілей Організації Об'єднаних Націй, як зазначено в статті 1 Статуту, є підтримання міжнародного миру та безпеки шляхом вжиття ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загроз миру, а також для придушення актів агресії, чи інших порушень громадського порядку. Верховенство права гарантує, що міжнародне право та принципи справедливості однаково застосовуються до всіх держав і однаково дотримуються. Повага до верховенства права створює сприятливе середовище для досягнення цілей Хартії [36].

Коли виникають ситуації збройного конфлікту, захист цивільного населення є пріоритетом ООН. Будь-яка діяльність із захисту, будь то фізична, політична чи шляхом створення захисного середовища, має ґрунтуватися на верховенстві права та має на меті надати чинним законам практичну значимість у складних обставинах. Застосовна нормативна база та зобов'язання держав-членів мають вирішальне значення для всієї роботи із захисту. Щоб краще захистити цивільне населення, держави-члени повинні дотримуватися відповідних міжнародних договорів, включити їх положення в національне законодавство та створити добре функціонуючі установи та внутрішній контроль. Подібним чином важливою є освіта та інформація щодо обов'язкових норм і заборонених дій і кримінального правопорушення у випадках серйозних порушень. В інших ситуаціях насильства та незахищеності, сильне верховенство права, яке захищає права людини, допомагає запобігати насильницьким злочинам і конфліктам і пом'якшувати

їх, забезпечуючи законні процеси для вирішення скарг і стримуючих стимулів для злочинів і насильства. І навпаки, слабкий економічний розвиток і нерівність можуть стати приводом для злочинів і насильства.

Створення інститутів верховенства права має життєво важливе значення для забезпечення негайної безпеки та необхідної стабільності для того, щоб розбудова миру закріпилася. Сильні установи юстиції та виправних установ разом із підзвітною поліцією та правоохоронними органами, які повністю поважають права людини, мають вирішальне значення для відновлення миру та безпеки у період одразу після конфлікту. Вони дозволяють притягнути винних до відповідальності, сприяють мирному вирішенню суперечок і відновлюють довіру та соціальну єдність на основі рівних прав. Створення таких умов є однаково важливим як для миру та безпеки, так і для сталого розвитку. У зв'язку з цим Організація Об'єднаних Націй визнає необхідність застосування широкого підходу шляхом підтримки всього ланцюга кримінального правосуддя. У рамках комплексного підходу до зміцнення верховенства права та прав людини[21].

Одними з найбільших викликів миру та безпеці є злочини, які, скоєні на національній території, проникають через національні кордони та впливають на цілі регіони та, зрештою, на міжнародне співтовариство в цілому. Це виклик, що розвивається для верховенства права та захисту прав людини, і добре ілюструє тісні зв'язки з миром і безпекою.

Тероризм породжує насильство та нестабільність, може обмежити свободу пересування та доступ до можливостей працевлаштування та освіти, погіршує якість життя та загрожує основним правам людей, зокрема праву на життя та безпеку. Тероризм становить загрозу безпеці та стабільності та може підірвати економічний і соціальний розвиток. В рамках ООН розроблено 18 універсальних документів (14 конвенцій і 4 протоколи) проти міжнародного тероризму, включаючи відповідні резолюції Ради Безпеки, які стосуються конкретної терористичної діяльності. Подібним чином транснаціональна організована злочинність у різних сферах загрожує миру та

безпеці та підриває економічний і соціальний розвиток суспільств у всьому світі [17].

Завдяки своїм миротворчим операціям Організація Об'єднаних Націй прагне врегулювати ситуацію тих осіб і громад, які найбільше постраждали від конфлікту, з основною метою надання допомоги національним політичним процесам, розв'язанню конфлікту та стабілізації. Операції з підтримання миру допомагають країнам зміцнювати верховенство права шляхом відновлення та підтримки безпеки, захисту цивільного населення, прокладання шляху до розбудови миру, реконструкції громад та створення сприятливих умов для стійкого миру. Діяльність у сфері верховенства права в миротворчій діяльності є ініціативою, орієнтованою на людей. Вони пристосовані до місцевих реалій і допомагають громадам отримати конкретні мирні дивіденди.

Однак, закони та заходи, які були вжиті для боротьби з тероризмом та збереження національної безпеки, мали дуже серйозні наслідки для прав, пов'язаних із фізичною недоторканністю. Це призвело до збільшення випадків катувань, політичного ув'язнення без належного судового розгляду, насильницьких зникнень та позасудових страт. Зокрема, під загрозою перебуває недоторканність багатьох затриманих, а також їхнє право бути судимими незалежним та неупередженим судом.

Держави відхиляються від верховенства права у періоди збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій, а й у багатьох інших випадках.

Було також встановлено, що заходи щодо боротьби з тероризмом негативно впливають на здійснення низки інших прав, включаючи свободу думок та висловлювання, право на свободу зборів та асоціацій, та право на недоторканність приватного життя. Ці заходи торкнулися широких груп людей — особливо мігрантів, біженців, шукачів притулку, політичних опонентів і меншин.

Наслідком є ослаблення принципу законності, який, своєю чергою, має серйозну проблему для верховенства права.

Як результат було запроваджено Програму глобальної безпеки та верховенства права, яка виступає проти ерозії верховенства права та міжнародних рамок, що захищають права людини. Здійснює це вона шляхом:

1. підтримки розробки законів, директив та практики боротьби з тероризмом, які враховують міжнародне право прав людини та гуманітарне право;
2. прагнення переконати уряди включити стандарти міжнародного права в галузі прав людини у процес прийняття рішень при формуванні політики боротьби з тероризмом та у відповідь на інші заходи національної безпеки та надзвичайні положення;
3. участі в адвокатській та подання правових заходів щодо запобігання, мінімізації та усунення негативних наслідків, які можуть мати довільні закони та політика національної безпеки у питаннях верховенства права та прав людини;
4. спостереження за розвитком подій, пов'язаних із боротьбою з тероризмом та правами людини, та розповсюдження цієї інформації у щомісячних електронних бюлетенях МКЮ;
5. спостереження та участь у стратегічних справах з порушенням недоторканності прав у всьому світі, особливо права, пов'язані з правом на життя, тортури, насильницькі зникнення, страту, позасудові страти та позбавлення волі.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що в умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальної цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. При цьому в контексті верховенства права зазначені обмеження, по перше, не повинні стосуватися абсолютних (природних) прав і свобод людини, а по-друге, повинні мати належне обґрунтування характер

та відповідати заявленій меті введення воєнного стану. В умовах воєнного стану найбільших змін зазнають такі елементи верховенства права як:

1) дотримання принципу законності та демократичності, що виражається в певному перерозподілі владних повноважень, створенні тимчасових органів – військових адміністрацій тощо;

2) прозорий доступ до політичної влади через вільні та чесні вибори (право голосу), оскільки однією з гарантій законності в цей період виступає заборона проведення останніх;

3) правовий характер влади, що проявляється в дискреційних повноваженнях відповідних органів державної влади;

4) повага до прав людини, яка зберігає своє значення стосовно фундаментальних прав і свобод людини з можливістю обмеження певних прав на основі переваги публічного інтересу над приватним.

В той же час необхідно визнати, що попри всі виклики в цих надзвичайних умовах саме верховенство права здатне забезпечити необхідний баланс публічного та приватного інтересів, стійкість системи державного управління, належний судовий захист, права і свободи людини. З іншого боку, аналіз стану верховенства права є нагальною потребою, оскільки дозволяє визначити тенденції розвитку суспільства та на цій основі мінімізувати тяжкі наслідки війни для людини, суспільства, держави. І досвід сучасної війни лише доводить правильність тези: «світ дійсно більше не має вибору між силою та законом і якщо цивілізація хоче вижити, вона повинна вибрати верховенство права».

РОЗДІЛ 3. ПОСИЛЕННЯ ТА КООРДИНАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

3.1. Роль Організації Об'єднаних Націй, її органів та інституцій у становленні, розвитку і забезпеченні принципу верховенства права

У більшості областей права діяльність ООН щодо забезпечення верховенства права формує основу для розвитку, заохочення та здійснення міжнародних норм і стандартів.

В підтримку механізму забезпечення верховенства права на національному рівні ООН веде активну роботу. Цей механізм включає конституцію або її аналог як основний закон держави; чітку систему законів з їх послідовним дотриманням; міцні інститути правосуддя, управління, безпеки та забезпечення прав людини, які в своєму розпорядженні налічують ефективну структуру, фінансові засоби, кваліфікований персонал і технічні засоби; алгоритми і механізми вирішення правосуддя в перехідний період; а також наявність громадської думки та громадянського суспільства, які спроможні укріпити права верховенства та забезпечують підготовку державних посадових осіб і структур. Саме ці норми, інститути, політики та процеси створюють основу суспільства, в якому кожна людина відчуває себе в безпеці, де будь який спір вирішується мирним шляхом, у постраждалих є дієві засоби правового захисту і де порушники закону, включаючи саму державу, несуть відповідальності за свої дії [55].

Організація здійснює операції та розробляє програми в області права верховенства в більш ніж 110 країнах у всіх регіонах світу, багато підрозділів ООН проводять заходи в одних і тих же країнах. Питаннями прав верховенства займаються понад 40 підрозділів ООН. [55].

Генеральна Асамблея та Рада безпеки, як основні органи ООН, наділяються в цьому зв'язку ключовими функціями, які виходять із Уставу

Організації, і розуміють важливість прийняття відповідних заходів згідно його положень.

У 1993 році, уперше, Генеральна Асамблея розглянула концепцію верховенства права на Всесвітній конференції з прав людини, яка проходила у Відні. Після чого розпочалась практика щорічного прийняття резолюцій з питань зміцнення верховенства права. А у 2005 році на Всесвітньому саміті, де зібралися керівники країн світу, було визнано необхідність загального дотримання та забезпечення верховенства права як на національному так і на міжнародному рівнях.

Верховенство права, відповідно до визначення Генерального секретаря обумовлює необхідність того, щоб процесуальні дії, діяльність установ і основні норми відповідали концепції прав людини, включаючи основні принципи рівноправності у відповідності із законом, відповідальність за законом, захисту справедливості і охороні прав [36].

Забезпечення верховенства права є невід'ємним елементом роботи по закріпленню економічних, соціальних і культурних прав в національних конституціях, законах і положеннях.

Норми та стандарти, повинні бути тісно пов'язані з національним контекстом, включаючи його культурні, історичні та політичні реалії, хоча нормативно-правова основа принципу верховенства права забезпечує узгоджені на міжнародному рівні права людини. Саме тому держава дійсно має свій особливий національний досвід у сфері розвитку системи свого верховенства права. Проте, як це і підтверджується в резолюції 67/1 Генеральної Асамблеї, існують загальні елементи, що впливають із міжнародних норм і стандартів [4].

Тільки у 2012 році Генеральна Асамблея провела засідання високого рівня, присвячене питанню верховенства права на національному та міжнародному рівнях. Глави держав та урядів зібралися на Генеральній Асамблеї для обговорення питання верховенства права, що підкреслює саме значущість питання зміцнення законності у внутрішньодержавному житті та

на міжнародній арені. Результатом такої спільної роботи стало прийняття історичної Декларації з питання про верховенство права на національному та міжнародному рівнях (верховенство права). Вперше, 193 державами-членами ООН було досягнуто загальне розуміння щодо концептуальних аспектів принципу верховенства права, а також всієї повноти сфери його застосування, починаючи від мирного врегулювання міжнародних суперечок і закінчуючи наданням доступу до правосуддя вразливим групам населення.

Три основні напрямки діяльності ООН, такі як - підтримання миру та безпеки, забезпечення розвитку та захист прав людини взаємопов'язані з верховенством права, вказується у Декларації. Та наголошується, що виходячи з існування такого взаємозв'язку, виникає необхідності того, щоб питання зміцнення верховенства права були включені до числа пріоритетних завдань міжнародного порядку денного на період після 2015 року [4].

У вересні 2015 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила наступний підсумковий документ саміту ООН із сталого розвитку та прийняття Порядку денного розвитку після 2015 року, на якому було затверджено нові орієнтири розвитку. Підсумковим документом Саміту: «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», в якому визначено сімнадцять цілей у сфері сталого розвитку та 169 завдань, що свідчать про масштабність та амбітність нового загального порядку денного.

Вони передбачають продовження роботи, розпочатої в період дії цілей у сфері розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття, та остаточне досягнення тих цілей, яких не вдалося досягти.

Орієнтовані на реалізацію прав людини для всіх та забезпечення гендерної рівності та розширення прав та можливостей усіх жінок та дівчаток.

Вони мають комплексний і неподільний характер та забезпечують збалансованість усіх трьох компонентів сталого розвитку: економічного, соціального та екологічного.

Ці цілі та завдання будуть стимулювати в найближчі 15 років діяльність у сферах, що мають величезне значення для людства та планети [50].

Рада Безпеки неодноразово проводила тематичні дебати, присвячені питанням верховенства права і прийняла резолюції, в яких звертається особлива увага на важливість цієї теми в контексті питання про жінок, мир та безпеку (резолюція 1325, 2242 Ради Безпеки, резолюція 1820 Ради Безпеки), питання про стан дітей в умовах збройного конфлікту (наприклад, резолюція 1612, 2225 Ради Безпеки), питання про захист цивільних осіб у збройному конфлікті (наприклад 22).

Питання верховенства права також на регулярній основі розглядає Комісія з миробудування стосовно країн, включених до її порядку денного. ООН, як зазначено вище, здійснює свою діяльність у цій сфері за трьома основними напрямками: права людини і верховенство права; верховенство права, мир та безпека; верховенство права та розвиток. Нерозривний зв'язок прав людини і верховенства права підтверджується численними актами та практичною складовою.

Запорукою забезпечення людям гідного звернення та поваги є здійснення в повному обсязі прав людини, а їх захисту – верховенство права.

Міжнародна система прав людини, а також принципи міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного біженського права являються основою для забезпечення свободи жити в гідних людині умовах. Ці основні елементи нормативно-правової бази є додатковими склепіннями правових норм, вкладених у досягнення спільної мети: захист життя, здоров'я та гідності людей.

Верховенство права – це механізм розвитку та захисту загальної нормативно-правової основи, що сприяє створенню системи, в якій владні повноваження здійснюються відповідно до узгоджених правил, що гарантують захист усіх прав людини.

Верховенство права, згідно з визначенням Генерального секретаря, взумовлює необхідність того, щоб процесуальні дії, діяльність установ та

основні норми відповідали концепції прав людини, включаючи основні засади рівності відповідно до закону, відповідальності за законом та справедливістю у справі захисту та охорони прав (пункт 6) [39].

Суспільство не в змозі забезпечити верховенство права, якщо не забезпечено захист прав людини, і навпаки, захист прав людини не може бути забезпечено у суспільствах без ефективного верховенства права. Верховенство права - це механізм здійснення прав людини, що сприяє втіленню принципу прав людини в житті. Забезпечення верховенства права є невід'ємним елементом роботи із закріплення економічних, соціальних і культурних прав в національних конституціях, законах та положеннях. Коли права захищені законом або забезпечується інший правовий захист таких прав, верховенство права, у разі недотримання таких прав або неправомірного використання державних ресурсів, надає інструменти правової допомоги. Вони повинні бути тісно пов'язаними із національним контекстом, включаючи його культурні, історичні та політичні реалії. У кожній державі насправді мається свій особливий національний досвід у сфері розвитку своїх систем верховенства права.

Але, як це підтверджено в резолюції 67/1 Генеральної Асамблеї, існують спільні елементи, що впливають з міжнародних норм і стандартів [39].

Верховенство права та права людини нерозривно пов'язані між собою. Такий нерозривний зв'язок повною мірою визнавався державами-членами з часу прийняття Загальної декларації прав людини, в якій йдеться про необхідність того, «щоб права людини охоронялися владою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як останній засіб, до повстання проти тиранії та придушення».

Держави – члени, у Декларації тисячоліття, погодилися не шкодувати зусиль для зміцнення верховенства правопорядку та забезпечення поваги всіх визнаних на міжнародному рівні прав людини та основних свобод [10].

Визнано, у Підсумковому документі Світового саміту 2005 року, державами-членами, що верховенство права та права людини є універсальним і неподільним основним цінностям і принципам ООН.

Також у Декларації держави-члени підкреслили, що права людини та верховенство права взаємопов'язані та підкріплюють один одного [55].

Просуванню верховенства права активно сприяє Рада з прав людини, якою було прийнято низку резолюцій у цій сфері. Крім того, Радою було створено кілька механізмів спеціальних процедур, які безпосередньо стосуються питань верховенства права, таких, наприклад, як Спеціальний доповідач з питання незалежності суддів та адвокатів, Спеціальний доповідач з питання про сприяння встановленню істини, правосуддя, відшкодування збитків та гарантій недопущення порушень, Незалежний експерт з питань сприяння встановленню демократичного та справедливого міжнародного порядку, Спеціальний доповідач про заохочення та захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом.

Принцип верховенства права є основним у сфері забезпечення миру та безпеки. Дотримання та чітке виконання приписів міжнародних актів, насамперед Статуту ООН, відповідно до якого однією з цілей Організації є підтримання міжнародного миру та безпеки, полягає у вживанні ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру та придушення актів агресії чи інших порушень світу.

Дотримання принципу верховенства права сприяє забезпеченню сприятливих умов досягнення цілей Статуту. Нормативну основу встановлення дружніх відносин між державами забезпечує саме Статут. Разом із ширшим зведенням норм міжнародного права, Статут забезпечує систему підтримки міжнародних відносин. Він сприяє встановленню принципу взаємності між державами як суверенних рівних сторін, забезпечує передбачуваний та легітимний характер їх дій у межах узгодженої багатосторонньої системи та засоби для врегулювання суперечок. Важливе значення для підтримки миру та безпеки мають принципи територіальної

цілісності, відмови від загрози силою або її застосування будь-яким способом, несумісним з положеннями Статуту, та відданість виконанню міжнародних правових зобов'язань.

Нерозривність верховенства права і розвитку підтверджена в Декларації про верховенство права відповідно до якої «верховенство права і розвиток тісно взаємопов'язані і є взаємопідсилюючими, затвердження принципів верховенства права на національному і міжнародному рівнях має найважливіше значення для поступального і всеосяжного економічного зростання, сталого розвитку і повного здійснення всіх прав людини і основних свобод, включаючи право на розвиток, всі з яких, у свою чергу, посилюють верховенство права» [6].

Найважливішу роль у сприянні забезпечення державам-членам верховенства права відіграє ООН, в особі її органів. Основні функції з координації діяльності установ системи ООН у сфері верховенства права виконує Координаційно-консультативна група з питань верховенства права, яку очолює Заступник Генерального секретаря за підтримки Підрозділу з питань верховенства права. Членами Підрозділу є керівники 20 установ ООН (ДЕСВ, ДПВ, ДОПМ, ПРООН, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та ін.), що беруть участь у діяльності з надання сприяння державам-членам у питаннях верховенства права.

Здатність ООН передбачати нові можливості та вирішувати нові завдання забезпечується Групою, яка бере до уваги появу нових реалій та суб'єктів у сфері верховенства права та надає керівні вказівки з метою забезпечення спільної координації та узгодженості підтримки, що надається Організацією державам-членам. Генеральний секретар ООН, для підтримки зусиль у сфері забезпечення верховенства права на національному рівні по лінії штаб-квартири ООН, призначив Департамент операцій з підтримки миру (ДПР) та Програму розвитку ООН (ПРООН) як спільний глобальний координаційний центр з питань роботи поліцейських, судових та

пенітенціарних органів. вирішення завдань щодо забезпечення верховенства права у постконфліктний період та інших кризових ситуаціях.

Глобальний координаційний центр з питань верховенства права (GFP) — це координаційний механізм Організації Об'єднаних Націй, створений у 2012 році Генеральним секретарем ООН для підвищення передбачуваності, узгодженості, підзвітності та ефективності надання допомоги ООН у сфері верховенства права на національному та міжнародному рівнях [55].

У штаб-квартирі Глобального координаційного центру співголовують Програма розвитку ООН (ПРООН) і Департамент миротворчих операцій ООН (DPO). Серед партнерів GFP – Виконавчий офіс Генерального секретаря (EOSG), Управління Верховного комісара з прав людини (OHCHR), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), ООН Офіс з обслуговування проектів (ЮНОПС) та ООН-Жінки. Крім того, GFP об'єднує інші установи ООН, які працюють у сфері верховенства права, зокрема Групу експертів з питань верховенства права та сексуального насильства під час конфлікту, ЮНІСЕФ, Офіс підтримки миротворчості (PBSO), Департамент ООН з питань політики та розбудови миру та ін.

На місцях найвищий посадовець Організації Об'єднаних Націй у країні несе відповідальність і підзвітність за керівництво та нагляд за стратегіями верховенства права ООН, за вирішення політичних перешкод і за координацію підтримки ООН у сфері верховенства права, без шкоди для спеціалізованих ролей і конкретних мандатів організацій ООН у країні.

Угода з Глобальним координаційним центром надає підтримку країні у сферах правосуддя, пенітенціарних установ, поліції та реформування сектору безпеки. Вона також просуває норми та стандарти ООН, у тому числі гендерний мейнстримінг і підходи, що ґрунтуються на правах людини, в умовах кризи та конфлікту.

Спільні ініціативи щодо верховенства права між партнерами Глобального координаційного центру відображають інтегрований підхід ONE UN. Зокрема, GFP досягає впливу за рахунок [55]:

1. підтримки спільної розробки та впровадження проектів і програм верховенства права;
2. ефективного реагування на запити на місцях та залучення експертів;
3. надання початкового фінансування для спільних проектів і програм верховенства права;
4. проведення спільних оціночних місій та розгортання;
5. сприяння обміну інформацією між різними структурами ООН, що займаються верховенством права;
6. розробки продуктів знань та сприяння консультаціям щодо політичних та керівних документів;
7. організації регулярних зустрічей як на технічному, так і на політичному рівнях для покращення координації;
8. підтримки зусиль із мобілізації ресурсів для спільних ініціатив верховенства права в штаб-квартирі та на місцях.

Глобальний координаційний центр діє в різних ситуаціях, від країн, де присутні миротворчі чи спеціальні політичні місії, до переходів (у контексті згорання миротворчих операцій, реконфігурації, виведення чи подальших операцій) до умов, не пов'язаних із місіями.

Глобальний координаційний центр, з моменту свого заснування, підтримує роботу з верховенства права в таких країнах:

GFP сприяє регулярному діалогу з партнерами та державами-членами для координації допомоги ООН у сфері верховенства права та підвищення ефективності діяльності ООН у сфері верховенства права.

У штаб-квартирі ООН GFP організовує регулярні зустрічі своїх партнерів для координації відповідей на запити з місця визначення можливостей спільної взаємодії та обговорення спільних пріоритетних напрямків. На цих зустрічах також поширюються отримані уроки, розробки

політичних та практичних інструментів. Крім того, щоб задовольнити конкретні потреби в координації, GFP організовує зустрічі для окремих країн і тематичні зустрічі.

Крім того, Глобальний координаційний центр служить платформою для обговорень на рівні політики. Наприклад, GFP сприяв консультаціям щодо процесу планування інтегрованої оцінки, розвантаження в'язниць, дистанційних судових слухань, розслідування та судового переслідування сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, і Посібника з належної обачності з правами людини в миротворчих операціях. GFP також допомагав EOSG у проведенні консультацій щодо спільного порядку денного ООН [55].

Регулярне спілкування з державами-членами також є частиною зобов'язань угоди GFP щодо забезпечення прозорості та підзвітності. Крім того, це відображає залежність GFP від держав-членів у відстоюванні сильних мандатів верховенства права та партнерства.

Спільні програми верховенства права Глобального координаційного центру – це комплекси заходів за участю двох або більше організацій-партнерів GFP, спрямованих на досягнення результатів, які відповідають національним пріоритетам і узгодженим стратегіям ООН. Застосування підходу GFP до програмування дозволяє представництвам ООН на місцях отримати доступ до широкого спектру досвіду, який пропонують партнери GFP, включаючи політичні та технічні консультації у сферах поліції, правосуддя, виправних закладів, реформування сектора безпеки, гендерних питань і прав людини, а також конкретних досвід спільної оцінки, планування, мобілізації ресурсів і людських ресурсів.

Приклади спільних програм верховенства права GFP [55]:

У Центральноафриканській Республіці ПРООН, MINUSCA та Група експертів із сексуального насильства під час конфлікту реалізують спільну програму верховенства права, щоб забезпечити підтримку верховенства права та реформування секторів юстиції та безпеки в ЦАР на 2020-2023 роки. Розробка програми ґрунтується на уроках, отриманих з попередніх спільних

програм верховенства права. Програма спрямована на підтримку реформи секторів юстиції та пенітенціарної системи, розгортання сил внутрішньої безпеки ближче до населення та покращення доступу жінок до правосуддя та безпеки, зокрема шляхом розслідування, судового переслідування та винесення судових рішень у справах про гендерні злочини, насильство.

У Демократичній Республіці Конго, відповідно до затвердженого плану переходу, реалізуються дві нові спільні програми щодо реформи сектору юстиції та реформи сектору поліції. В першу чергу програми спрямовані на зміцнення верховенства права та стабілізації зусиль, а також сприяння притягненню до відповідальності за міжнародні злочини та сексуальне та гендерне насильство (SGBN) із загальним підходом до розбудови миру та розвитку, одночасно готуючись до поступового виведення МООНСДРК. Ці програми спільно впроваджуються MONUSCO, ПРООН, УВКПЛ та Групою експертів із сексуального насильства під час конфлікту.

У Малі MINUSMA, ПРООН та ООН-Жінки впроваджують Спільну програму підтримки стабілізації Малі через зміцнення верховенства права (PROSMED), щоб підвищити довіру населення та забезпечити ефективний доступ до більш ефективної та прозорої безпеки, правосуддя та правозахисні установи. Програма також спрямована на посилення можливостей військових і поліції для боротьби з гендерним насильством.

На Гаїті BINUH і ПРООН Гаїті надають підтримку верховенству права в рамках Спільної програми верховенства права для зміцнення національної поліції Гаїті. Програма розроблена для підвищення спроможності національної поліції підтримувати громадський порядок і безпеку на основі підходу до прав людини. Спільна програма також спрямована на посилення стратегічного та оперативного планування поліцейських втручань, організацію тренінгів з тактичного втручання в міських районах та підтримку розвитку технічного потенціалу.

Створена під егідою ООН система судових органів є складовою частиною механізму забезпечення верховенства права – переговорів,

обстеження, добрих послуг, посередництва, примирення, арбітражу та судового розгляду або іншими мирними засобами на свій вибір. Судові механізми врегулювання суперечок включають, зокрема, Міжнародний Суд (МС) і Міжнародний трибунал з морського права (МТМП). У Декларації звертається конкретна увага на внесок цих міжнародних судових органів, а також інших міжнародних судів та трибуналів у справу заохочення верховенства права на міжнародному та національному рівнях (пункти 31-32) [40].

Заснованим відповідно до Статуту ООН Міжнародний Суд ООН є головним судовим органом Організації. Роль Суду полягає в тому, щоб урегулювати, відповідно до міжнародного права, юридичні суперечки, що передаються йому державами, і виносити консультативні висновки з правових питань, що направляються йому уповноваженими органами та спеціалізованими установами ООН.

Міжнародний суд з морського права є незалежним судовим органом, заснованим Конвенцією ООН з морського права 1982 року для врегулювання суперечок між державами-учасницями, які з тлумачення та застосування Конвенції.

Про свою відданість забезпеченню того, щоб не було безкарності за геноцид, військові злочини та злочини проти людяності або ж за порушення міжнародного гуманітарного права та грубі порушення прав людини у Декларації про верховенство права було заявлено державами-членами. Вони також взяли на себе зобов'язання забезпечити, щоб такі порушення належним чином розслідувалися та виносилося відповідне покарання за них, у тому числі шляхом залучення відповідальних за будь-які скоєні злочини до суду, використовуючи для цього національні механізми або, якщо це необхідно, регіональні чи міжнародні механізми, відповідно до міжнародного права (пункт 22) [2].

ООН досягла значних успіхів у розробці глобальної системи притягнення до відповідальності за скоєння серйозних міжнародних

злочинів. Спеціальні міжнародні кримінальні трибунали, Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії, Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, засновані Радою Безпеки, відкрили шлях створення Міжнародного кримінального суду (МКС).

Роль Міжнародного кримінального суду у багатосторонній системі, спрямовану на те, щоб покласти край безкарності та забезпечити верховенство права також визнана державами – членами у Декларації про верховенство права.

МКС є першим незалежним і постійним судом, який розглядає справи осіб, звинувачених у вчиненні геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів [40].

Проте основну відповідальність за розслідування цих злочинів несуть держави-члени. ООН продовжує вживати заходи, які сприяють зміцненню національних можливостей для боротьби з безкарністю за ці злочини відповідно до зобов'язань з міжнародного права прав людини та гуманітарного і біженського права.

Використання справедливих та прозорих кримінально-правових процедур, з повним дотриманням міжнародно визнаних судових гарантій підлягає застосуванню для досягнення цієї мети [22].

У завершення можна констатувати наступне:

Устав ООН заклав основу принципу рівності всіх, як окремих громадян, так і держав, перед законом, який повинен застосовуватися на незалежній і непередбачуваній основі. Верховенство права є одним із базових принципів діяльності ООН.

Забезпечення верховенства права на національному та міжнародному рівнях є однією з першочергових завдань ООН. Найважливішу роль у повноправному та взаємовигідному співробітництві у всіх сферах для ефективного захисту прав людини, а також для забезпечення стійкого прогресу та розвитку відіграє саме дотримання закону.

Права людини, мир, безпеку і розвиток, як основні напрями співпраці ООН заклала за основу забезпечення верховенства права.

Органи ООН, зокрема Генеральна Асамблея і Рада Безпеки, паралельно з багатьма установами систем ООН, виконують найважливішу роль у забезпеченні верховенства права, шляхом прийняття правових актів, у яких звертається особлива увага на його значимість у контексті питань про мир і безпеку, про жінок, про становище дітей в умовах збройного конфлікту та про захист цивільних осіб у збройному конфлікті.

Значимість ООН у становленні, розвитку та забезпеченні принципу верховенства права, підкреслюється тим, що Організація акцентує увагу на керівній ролі держави, пріоритетних національних органах, завданнями яких є забезпечення доступу до правосуддя, відповідних правових процедур і прийняття заходів щодо забезпечення правового захисту в у разі порушення прав.

3.2. Імплементация міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи

Імплементация стандартів верховенства права передбачає впровадження розроблених або удосконалених на міжнародному рівні компонентів цього принципу в площину національних правових систем. Із цієї точки зору, імплементация є формою реалізації зовнішньої мети національної правової системи (як виконання країнами стандартного міжнародно-правового зобов'язання у частині приведення національного законодавства у відповідність із існуючими загально визнаними стандартами та вимогами).

Однак, з точки зору існування внутрішньої мети (спрямованість на належне регулювання правовідносин всередині країни в частині створення необхідних умов реалізації прав і свобод людини та громадянина), імплементацию міжнародних стандартів принципу верховенства права необхідно розглядати як процес, що являє собою сукупність певних процедур

та засобів, метою яких є підвищення сприяння ефективності подальшої реалізації міжнародних стандартів принципу всередині країни.

Отже, імплементація має своїм результатом створення необхідних умов належної реалізації міжнародних стандартів на внутрішньодержавному рівні. Поняття імплементації за своїм об'ємом є ширшим за поняття реалізації, оскільки включає останнє у свій зміст. У той час як імплементація спрямована на запровадження нових або удосконалення вже існуючих моделей правовідносин, то реалізація є застосуванням цих моделей безпосередньо на практиці [29, с. 24].

Виходячи з цього, змістом імплементації міжнародних стандартів верховенства права є запозичення та перетворення складових цього принципу шляхом їх адаптації до конкретних політико-правових, соціальних та економічних особливостей національної правової системи. Таким чином, означеному процесу властиві наступні риси:

1) є способом взаємодії національних правових систем із правовою системою міжнародного рівня і спрямоване на створення нових моделей реалізації вітчизняних правових норм, диспозиції яких відображають ідейні положення верховенства права;

2) своїм завданням має забезпечення досягнення цілей, закладених в нормах міжнародного права як засобів втілення цінностей, які формулюються глобальним суспільством;

3) з одного боку, передбачає нормативне запозичення розроблених на міжнародному рівні стандартів, а з іншого має своїм результатом трансформацію національних правових норм шляхом реформування внутрішньодержавної правової системи;

4) слугує інструментом досягнення балансу (узгодженості) між усіма компонентами правової системи держави; забезпечує сприяння належному виконанню національною правовою системою своїх зовнішніх цілей (інтеграція і зближення нормативно-правової бази), пропонує відповідні юридичні засоби усунення протиріч, що існують усередині самої правової

системи держави (наприклад, коли нормативний припис не відповідає першопочатково закладеній у нормі меті правового регулювання); це, зокрема, відбувається шляхом впровадження загальноновизнаних правових ідеалів-цінностей і зміні або уточненні цілей існуючого правового регулювання.

Таким чином, національну імплементацію міжнародних стандартів принципу верховенства права можна визначити як один із способів взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи, що полягає у впровадженні в національні правопорядки нормативно-ціннісних мінімумів достатнього та належного рівня регламентації складових частин принципу верховенства права, а також реалізації таких складових безпосередньо у сфері забезпечення і захисту фундаментальних прав людини [36, с. 64].

При цьому, формулювання «мінімум» не слід розуміти у якості свідомого звуження змісту складових міжнародного вияву принципу верховенства права. Навпаки, у спеціальній літературі під мінімальними правовими стандартами зазвичай розуміють чітко встановлений обсяг змісту того чи іншого ціннісного нормативу, необґрунтоване або свавільне порушення/звуження якого розглядається як порушення міжнародно-правового стандарту [36].

Слід зауважити, що ефективність імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права залежить не тільки від змісту механізму самої імплементації, але й від ряду інших взаємопов'язаних між собою факторів. Такі фактори слід розглядати як чинники, що впливають на дієвість процесу національної імплементації відповідних міжнародно-правових стандартів. Іншими словами, фактори уявляють собою рушійну силу процесу дифузії вказаних стандартів, що обумовлює їх впровадження і реалізацію у межах конкретної правової системи країни. По суті, вони нерозривно пов'язані із ефективністю самого процесу сприяння реалізації принципу верховенства права в державах, які цього потребують.

Дослідження подібних факторів дозволить побудувати теоретичну схему переліку критеріїв ефективності правової політики в частині міжнародного співробітництва у досліджуваній сфері. Варто визнати, що за своєю суттю, означені фактори можуть мати правовий, соціальний, економічний та політичний характер. А за формою – можуть бути об'єктивними чи суб'єктивними. У даному випадку слід зупинитись саме на об'єктивних та суб'єктивних правових факторах, що впливають на результативність процесу імплементації стандартів досліджуваного принципу. Їх можна упорядкувати наступним чином (рис. 3.1).

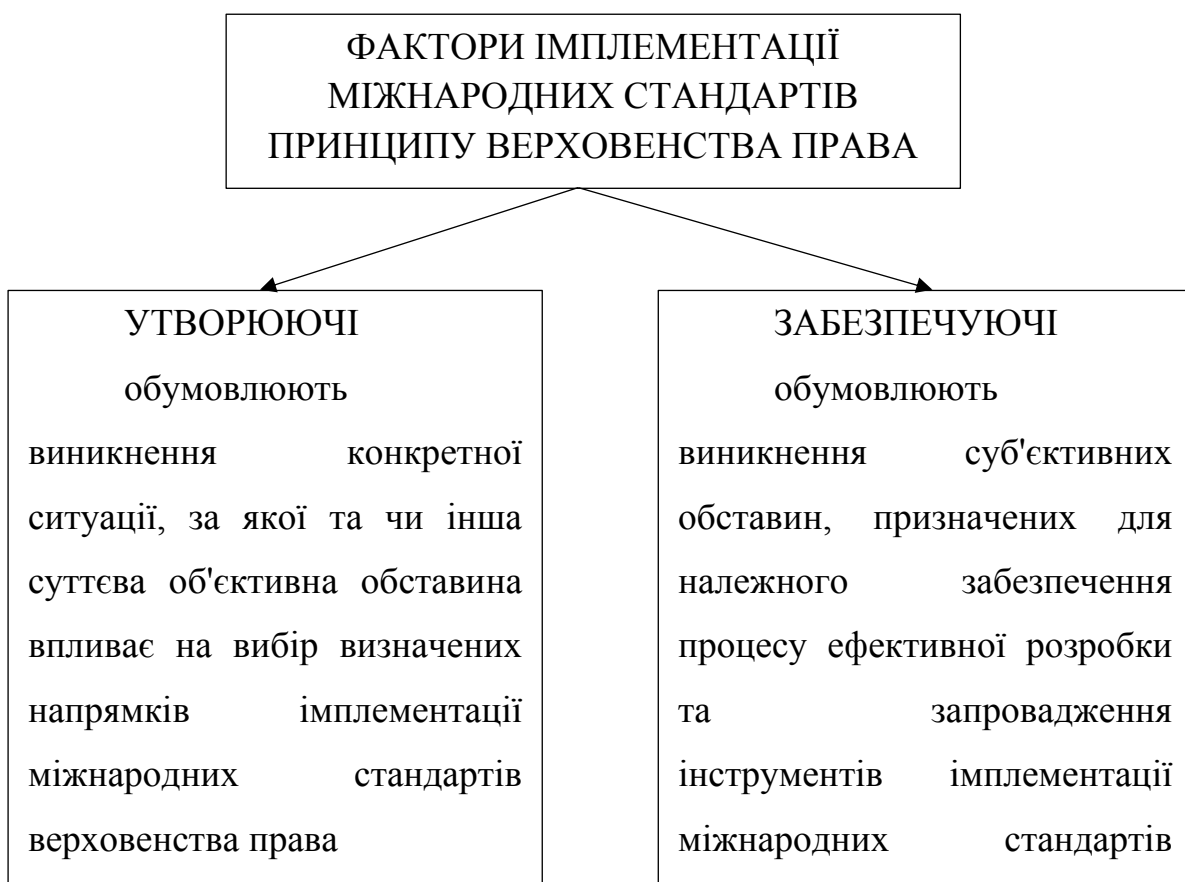

Рис. 3.4. Види факторів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права

Перша група утворюючих факторів за своєю суттю є об'єктивною (макродетермінуючою), адже призначена матеріалізувати потребу у правовій регламентації форм та змісту інструментів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права органами державної влади у відповідні національні правові системи. Джерелом зазначених факторів виступають процеси, що відбуваються на рівні глобальної правової системи. Наприклад, Рада Європи у своїй звітній діяльності неодноразово наголошувала стосовно важливості створення національних правових інструментів та механізмів боротьби із корупційними виявами всередині країн. Саме по собі існування певного рівня корупції всередині країни є суб'єктивним показником, адже на пряму залежить від внутрішньодержавних політико-правових та соціально-економічних обставин. Проте, формування потреб на рівні міжнародного суспільства в усуненні зазначеного негативного явища, а також створення на глобальному рівні необхідних правових інструментів його подолання по відношенню до національних правових систем слугують об'єктивним утворюючим фактором імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.

Ключовим завданням другої групи факторів є наявність чи відсутність інституційної та процесуальної регламентації діяльності, пов'язаної із імплементацією досліджуваних стандартів відповідними суб'єктами внутрішньодержавних правовідносин. Така регламентація покликана забезпечити правові механізми сприяння удосконалення національних версій цього принципу. Суб'єктивні забезпечуючі фактори по своїй суті є мікродетермінуючими, адже існують виключно завдяки наявності внутрішніх цілей національної правової системи.

Традиційно, механізм законодавчої адаптації полягає у створенні належного організаційно-правового забезпечення реалізації правових норм та стандартів, вироблених на вищому рівні глобальної правової системи. Тому, у першу чергу варто розглянути нормативно-правові основи реалізації

положень, передбачених адаптаційним законодавством. Незважаючи на досить розгалужену систему профільного законодавства, його комплексний аналіз дозволив виявити проблеми наступного характеру [38, с. 131].

I. Проблеми, пов'язані із відсутністю загальноприйнятої законодавчої дефініції. У більшості випадків, зазначене супроводжується відсутністю належного рівня синхронізації законодавчих актів один з одним.

II. Темпоральна невідповідність законодавчих актів один одному та невизначеність механізму реалізації одного правового документа в іншому.

До цього блоку проблем належить також невідповідність законодавчих актів вимогам часу.

III. Відсутність чіткого, системного викладення норм, що визначають етапи проведення адаптації.

Комплексно проаналізувавши, можна стверджувати, що до етапів адаптації законодавства необхідно віднести:

1) етап, що включає заходи, пов'язані із розвитком правової системи шляхом приведення законодавства у відповідність;

2) етап, що передбачає створення відповідних економічних умов для набуття членства у Світовій організації торгівлі та асоційоване членство у Європейському Союзі.

Так, уявляючи собою планомірний процес, адаптація включає три окремих, але взаємопов'язаних між собою етапи, на кожному з яких досягається певний ступінь відповідності законодавства законодавству Союзу. До цих етапів належать:

1) підготовчий етап, що включає дії, пов'язані із розвитком правової системи України в цілому та її законодавства зокрема;

2) проміжний етап, метою якого є здійснення комплексних дій, пов'язаних із переглядом пріоритетних сфер законодавства на предмет його відповідності законодавству ЄС; створення належного правового забезпечення для набуття статусу асоційованого члена в ЄС;

3) етап гармонізації законодавства із законодавством ЄС.

На основі цього, фактичний зміст національної імплементації міжнародних стандартів верховенства права полягає у запозиченні та перетворенні складових цього принципу шляхом їх адаптації до конкретних політико-правових, соціальних та економічних особливостей правової системи конкретної країни.

Саме тому, імплементація міжнародних стандартів верховенства права супроводжується правовим реформуванням суспільних відносин усередині національної правової системи. Правова реформа означає, що практична реалізація міжнародних стандартів принципу верховенства права базується у першу чергу на розумінні їх цілеспрямованості. Вона полягає у тому, що такі стандарти: а) діють у якості засобу зв'язку між правовими системами міжнародного та національного рівня, забезпечуючи для останніх якісно нові моделі правового регулювання та правореалізації; б) функціонують у якості інструментів змін організаційно-правових стратегій, необхідних при усуненні протиріч наявних у національній правовій системі.

Вищевикладене дає підстави стверджувати про існування окремого різновиду правової реформи – реформи у сфері реалізації принципу верховенства права. Ураховуючи це, аналіз досвіду регулювання суспільних правовідносин дав можливість виділити два рівня впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права шляхом проведення відповідної реформи: 1) нормативний (регулятивний); 2) інституційний. При цьому нормативний рівень є первинним по відношенню до рівня інституційного, оскільки саме у ньому заздалегідь визначається мета правового регулювання та імовірні шляхи її досягнення.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених у магістерській роботі завдань можемо зробити такі висновки.

1. Поняття «верховенство права» має багато різних інтерпретацій, кожна з яких відіграє важливу роль у дослідженні розглядуваного поняття, оскільки саме «верховенство права» є базисним конституційним принципом, на якому ґрунтуються всі суспільні відносини і за допомогою якого реалізуються права і свободи людини і громадянина, а отже, множинність концепцій дає можливість розуміння цього важливого поняття в різних його аспектах, а також застосування в практичній діяльності, в усіх її проявах.

Верховенство права - це панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; як прояв справедливості, гуманізму та добра; як явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави. Принцип верховенства права також можна визначити як основоположний принцип правової держави, який ґрунтується на провідних ідеях юридичної теорії та практики і визначає підстави забезпечення та реалізації основних прав і свобод осіб, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

Основними ознаками принципу верховенства права є такі. По-перше, верховенство права означає, що кожен громадянин (як приватна особа, так і державний службовець) підкоряються закону. Жодна особа, незалежно від статусу, не може бути понад законом. По-друге, концепція справедливості полягає у винесенні судових рішень, які не тільки будуть відповідати нормам закону, а й нормам права, і базуватися на принциповій важливості процесуального права. По-третє, важливість забезпечення особистих свобод і прав: свободи слова, права збиратися мирно, свободи преси, свободи віросповідання, рівності перед законом, права на оскарження в суді, права на правову допомогу і незалежний суд. Okремо можна виділити таку ознаку, як розподіл державної влади на самостійні незалежні три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, які здійснюють функції на основі принципу стримувань і противаг. Тільки тоді можна досягти верховенства права, якщо кожна «влада» буде діяти в межах своїх повноважень та в державі буде неупереджений, справедливий суд.

Аналіз та систематизація стандартів верховенства права у правотворчих актах таких міжнародних організацій як ООН та ЄС дозволили виокремити дві основні форми концептуалізації досліджуваної ідеї: а) у якості конституційного (установчого) принципу діяльності міжнародної організації; б) у якості загальноновизнаної правової цінності глобального громадянського суспільства.

Як конституційний принцип, верховенство права виступає у якості правової норми жорсткого права, яка, між іншим, не містить конкретних прав та обов'язків для країн-учасниць, але яка носить загальний характер і потребує конкретизації законодавчими, виконавчими та судовими органами влади (як на рівні міжнародного права, так і в межах конкретних національних правопорядків). У цьому випадку верховенство права виступає критерієм прийняття країни як повноцінного члена міжнародної організації.

Як загальноновизнана суспільна цінність, верховенство права формалізується здебільшого у актах м'якого права і становить мета-

юридичну категорію, яка, окрім сфери правових норм, ґрунтується на поєднанні внутрішнього та зовнішнього досвіду індивіда, що дає змогу йому прийняти рішення, яке слугує результатом «етично-правильної» поведінки. Уявляючи собою своєрідне моральне зобов'язання, верховенство права функціонує лише на основі консенсусу, досягнутого між відповідними суб'єктами правових відносин. Як цінність, верховенство права слугує аксіологічним орієнтиром міжнародних організацій у їх правотворчій діяльності, націлений на розвиток відповідних стандартів, а також їх подальшій імплементації у національні юридичні практики.

Прикладне значення такої дуальності у концептуалізації верховенства права полягає у тому, що акти правотворчості, в яких закріплюються універсальні стандарти означеного принципу доцільно класифікувати на наступні групи:

- 1) загальнообов'язкові правові інструменти (міжнародні договори, постанови, директиви та рішення міжнародних організацій);
- 2) необов'язкові правові інструменти (резолюції, рекомендації, висновки);
- 3) інші правові інструменти (програми дій, політичні діалоги, аналітичні звіти та показники).

Іншим не менш важливим інструментарієм у розробці міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права є міжнародна судова практика, насамперед практика ЄСПЛ. Використовуючи «живий» підхід до тлумачення ЄКПЛ, Суд продукує подібні стандарти через акумулювання конкретних юридичних фактів та моральних цінностей шляхом моделювання певного типу соціально-правових відносин. Зазначене, у сукупності із розглядом принципу верховенства права як юридичної конструкції, дозволило виокремити наступні його універсальні стандарти: законності, юридичної визначеності, запобігання виникненню свавілля і зловживання державною владою, поділу влади, пропорційності, відправлення

справедливого правосуддя, забезпечення рівності на недискримінації, сприяння прозорості у веденні державних справ.

Грунтовний аналіз зовнішньої політики ООН та ЄС у цій сфері дозволив у якості прикладу згрупувати вказану діяльність організації у наступні напрямки:

1) місії у сфері сприяння реалізації верховенства права як програми, що націлені на створення єдиної та уніфікованої стратегії реалізації принципу або окремих його складових частин;

2) діяльність з оцінки стану дотримання верховенства права в окремій країні або їх групі;

3) ініціативи у сфері сприяння реалізації верховенства права як механізм створення спеціальних платформ міжрегіонального співробітництва;

4) донорські програми у сфері верховенства права щодо реалізації окремої його складової частини, суть яких полягає у наданні організаційних та технічних ресурсів для модернізації окремої сфери правового регулювання, що охоплюється дією такої складової частини.

Закономірним результатом охарактеризованого вище процесу виступає національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права – один із способів взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи, що полягає у впровадженні в національні правопорядки нормативно-ціннісних мінімумів достатнього та належного рівня регламентації складових частин принципу верховенства права, а також реалізації таких складових безпосередньо у сфері забезпечення і захисту фундаментальних прав людини.

Реалізуючи свою регулятивну функцію, внутрішньодержавна правова система впроваджує відповідні стандарти принципу верховенства права у тій мірі, у якій регламентація комплексу суспільних відносин буде вважатися ефективною, тобто такою що відповідає загальновизнаним досягненням у сфері забезпечення основних прав людини.

Впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права вимагає цілісного реформування внутрішньодержавної правової системи з урахуванням відповідних соціально-економічних та політико-правових контекстів. Беручи це до уваги, у науковий обіг доречно ввести поняття «реформа у сфері реалізації верховенства права» як комплекс заходів, спрямованих на імплементацію відповідних міжнародних стандартів безпосередньо у правову систему конкретної країни.

Розуміння запропонованого типу реформи у першу чергу повинно базуватися на зв'язках між двома рівнями глобальної правової системи – регіонального та національного. Деталізуючи такі телеологічні зв'язки, варто зазначити, що вони дістають свій вияв у:

1) доцільності апроксимації правового забезпечення функціонування правових систем одна з одною;

2) рівні загальнообов'язковості імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у національні правові системи (з урахуванням потреб конкретного суспільства);

3) відповідності способів модернізації національних правових систем меті правового реформування;

4) урахуванні індивідуальних політичних, організаційно-правових та соціально-економічних чинників взаємодії національної правової системи із міжнародною.

Отримані результати дослідження дали змогу сформулювати практичні рекомендації, які коротко можуть бути представлені у якості наступних положень:

– створення сприятливих умов національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у правовій системі держави повинне ґрунтуватися на послідовному застосуванні двох підходів – системно-структурного та функціонально-еквівалентного;

– для підвищення якості та ефективності правозастосування, а також справедливого відправлення правосуддя, необхідним є використання

стандартів принципу верховенства права, вироблених судовою практикою ЄСПЛ;

– національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права повинна виступати засобом досягнення важливої суспільної мети, при імплементації тих чи інших міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права у правову систему, повинні враховуватися певні фактори: 1) утворюючі та 2) забезпечуючі; вони дозволяють виявити наявні прогалини правового регулювання, а також визначити конкретні чинники (не)ефективності впровадження таких стандартів;

– для створення належних умов національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права в обов'язковому порядку передусім важливо створити діючі механізми їх адаптації до умов та особливостей правової системи;

– здійснення реформи у сфері реалізації принципу верховенства права неможливе без врахування взаємозв'язку між його нормативним та інституційним рівнями; зазначене свідчить про необхідність розробки та ухвалення Національного плану дій щодо імплементації та реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Волченко. Верховенство права // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с..
2. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відп. ред. С. Головатий, наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; вст. сл. С. Головатий. К.: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
3. Бірюков, Р. М. (2011). Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».
4. Бірюкова, А. (2018). Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. Підприємництво, господарство і право, 5, 198-202. <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2018/5/39.pdf/> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
5. Бобровник С. В. Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства. Правова держава. 2008. Вип.19. С. 69 - 73.

6. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. У Ю. С. Шемшученко (Ред.). Принцип верховенства права: проблеми теоретії та практики (сс. 1-344). Київ: Юридична думка.
7. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
8. Войченко, С. В. (2009). Поняття та форми імплементації в сучасному міжнародному праві, Актуальні проблеми держави і права, 46, 363-369.
9. Волошин, Ю. О. (2011). Парадигма взаємодії міжнародного та національного права в умовах міждержавної інтеграції: нові підходи та виклики. Актуальні проблеми держави і права, 61, 51-60. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_61_7 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
10. Головатий, С. П. (2006). Верховенство права: у 3 кн. Кн.2: Верховенство права: від доктрини до принципу. Київ: Фенікс.
11. Дідич, Т. О. (2012). Значення та роль держави в сфері правотворчої діяльності в сучасних умовах: постановка проблеми. Альманах права, 3, 156-160.
12. Заєць, А. (1998). Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). Вісник Академії правових наук України, 1, 3-15.
13. Заморська, Л. І. (2016). Системний підхід у дослідженнях правової реальності. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, 7, 38-44. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_7_6 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
14. Іванченко, О. М. (2013). Методологічні засади універсалізації національного права. У С. В. Ківалов, В. М. Дрьомін, Ю. П. Аленін (Ред.),

Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»:зб. наук. пр. (Т. 3, сс. 529-538). Одеса: Юридична література.

15. Ключковський, Ю. Б. (2018). Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні. Київ: Ваіте. <https://www.osce.org/uk/projectcoordinatorinukraine/401765?download=true> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

16. Козюбра, М. І. (2015). Загальна теорія права. Київ: Ваіте. <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

17. Куровська, І. А. (2016). Принцип «верховенства права» як провідний принцип права Європейського Союзу та Ради Європи. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 3, 86-89. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

18. Луць, Л. А. (2005). Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика. Київ: НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.

19. Лученко, Д. В. (2014). Верховенство права у практиці Страсбурзького суду в аспекті проблем судового оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право, 4(19), 191-205.

20. Максимов, С. І. (2016). Верховенство права: Світоглядно-методологічні засади. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, 4, 27-35. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuauph_2016_4_5 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

21. Малишев, Б. В. (2012). Правова система (телеологічний вимір). Київ: «ВД «Дакор».
22. Мартиненко, О. О. (2016). Теоретичні засади судової правотворчості у концепції юридичного прагматизму. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
23. Мірошниченко, О. А. (2012). Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві. Форум права, 1, 644-647. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12moaump.pdf> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
24. Ничка, Ю. В. (2011). Межі національної та міжнародної правотворчості: загальнотеоретичні аспекти (на матеріалах європейської практики). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
25. Нігрєєва, О. О. (2014). Правотворчість у контексті джерел міжнародного права. Юридичний вісник, 5, 157-162. http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_5_30 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
26. Нігрєєва, О. О. (2014). Правотворчість у міжнародному праві: до питання про визначення. Альманах міжнародного права, 4, 35-42. http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2014_4_6 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
27. Пархоменко, Н. М. (2009). Джерела права: теоретико-методологічні засади: Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
28. Петков, С. В. (2014). Народовладдя: від права радянського до права громадянського. Київ: Видавничий дім «Скіф».
29. Плавич, В. П. (2013). Імплементация норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти), Держава і право, Юридичні і політичні науки, 60, 20-28.

30. Погребняк, С. (2006). Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. Вісник Академії правових наук України, 1 (44), 26-36.
31. Подорожна, Т. (2014). Правова реформа як форма проведення модернізації правової системи України. Віче, 14, 17-20. http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_14_8 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
32. Пухтецька, А. (2010). Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. Вісник Національної академії наук України, 3, 33-43.
33. Рабінович, П. (2006). Верховенство права з погляду Страсбурзького суду. Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал, 9/10, 40-44.
34. Рабінович, П. М. (2006). Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства. Бюлетень Міністерства юстиції України, 3, 11-23.
35. Рабінович, П. М., Луців, О. М., Добрянський, С. П., Панкевич, О. З., Рабінович, С. П. (2016). Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики. Львів: Сполом. <https://dbms.institute/files/pll/30.pdf> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
36. Рабінович, П. М., Раданович, Н. М. (2002). Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації. Львів: Астрон.
37. Росік Т. В. (2016). Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
38. Сидоренко, О. О. (2016). Вплив правової інтеграції на правові системи Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., Харків, 129-136.

39. Таманага, Б. (2007). Верховенство права: Історія. Політика. Теорія. Київ: Києво-Могилянська академія.
40. Темченко, В. (2007). Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. Вісник Академії управління МВС, 1, 68-74. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2007_1_7
Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
41. Уварова, О. О. (2009). Роль принципів права у процесі правозастосування. Харків.
42. Хаустова, М. Г. (2014). Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації, Вісник Національної академії правових наук України, 1, 54-64.
43. Хомюк, Н. С. (2015). Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти. Львів: Національний університет імені Івана Франка.
44. Цвік, М. В., Петришин, О. В., Авраменко Л. В. (2009). Загальна теорія держави і права. Харків: Право.
45. Цоклан, В. І. (2008). Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України.
46. Чаплюк, О. І. (2009). Міжнародна правотворчість як категорія. Часопис Київського університету права, 4, 96-101.
47. Чаплюк, О. І. (2012). Теоретичні та практичні аспекти співвідношення національної та міжнародної правотворчості. Київ: Національна академія внутрішніх справ.
48. Шевчук, С. (2007). Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат.

49. Шевчук, С. В. (2012). Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Фенікс, 82-89.

50. Bingham T. The Rule of Law. L., 2010.

51. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. Resolution adopted by the General Assembly. A/RES/67/1. (2012). <https://www.un.org/ruleoflaw/files/A-RES-67-1.pdf>.

52. Dembour M.-B. What Are Human Rights? Four Schools of Thought. Human Rights Quarterly. 2010, Vol. 32, No. 1. P. 1 – 20.

53. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford: Oxford University Press, 2011. 494 p.

54. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session. (2011). Study No. 512/2009. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e).

55. <https://www.un.org/ruleoflaw/>